

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ TƏHSİL
NAZİRLİYİ**

**AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNIVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ DOKTORANTURA VƏ
MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ**

Əlyazma hüququnda

Məmmədli Hüseyn Məmməd oğlu

**“Milli iqtisadiyyatın inkişafının neft amilinin GZİT təhlili
və qiymətləndirilməsi” mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İstiqamətin şifri və adı	050404 “İqtisadiyyat”
İxtisasın şifri və adı	İqtisadiyyatın tənzimlənməsi
Elmi rəhbər	Dos.A.K.Əmiraslanov
Magistr proqramının rəhbəri	Dos.i.e.n. İ.M.Mahmudova
Kafedra müdiri	Prof.i.e.d. M.A.Əhmədov

BAKİ 2018

M Ü N D Ə R İ C A T

GİRİŞ	3-9
FƏSİL I. Azərbaycanca milli iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafında neft amilinin rolu probleminin tədqiqinin konseptual əsasları	10-24
1.1. Ölkəmizdə milli iqtisadiyyatın təşəkkülü və inkişafında neft amilinin rolu probleminin tədqiqinin konseptual əsasları	10-24
1.2. Azərbaycanda transformasiya şəraitində neft strategiyası ölkəmizdə makroiqtisadi sabitliyin və dirçəlişin təmin edilməsi amili kimi	24-28
1.3. Neft gəlirlərinin formalaşması və istifadəsinin dünya təcrübəsi və onlardan Azərbaycanda istifadə imkanları	28-43
Fəsil II. Azərbaycanda neft sektorunun inkişafının mövcud vəziyyətinin GZİT təhlili və dəyərləndirilməsi	44-60
2.1. Azərbaycanda neft strategiyasının reallaşdırılmasının nəticələri və onların makroiqtisadi xarakteristikası	44-48
2.2. Müasir dövrdə neft sənayesinin inkişafının imkanları və bağlanmış beynəlxalq müqavilələrin iqtisadi təhlükəsizlik baxımından dəyərləndirilməsi	48-60
2.3. Ölkəmizdə neft strategiyasının reallaşdırılmasının sosial-iqtisadi nəticələrinin makroiqtisadi xarakteristikası	60-63
FƏSİL III. Azərbaycanda neft sektorunun inkişafının təmin edilməsinin dövlət mexanizmi və onun təkmilləşdirilməsinin prioritetləri	64-
3.1. Perspektiv dövrə tətbiqən Azərbaycanda işlənib hazırlanan yeni neft strategiyasının reallaşdırılmasının dövlət mexanizminin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri	64-69
3.2. Azərbaycanda reallaşdırılan səmərəli neft strategiyası qeyri-neft sektorunun inkişafının əsas amili kimi və dövlət mexanizminin təkmilləşdirilməsinin prioritetləri	69-79
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	80-82
İSTİFADƏ OLUNMA OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT	83

GİRİŞ

Tədqiqatın aktualığı. XX əsrin sonunda beynəlxalq aləmdə-dünyada istehsalın miqyaslarınını yaxşılaşmasının nəticəsi olaraq ölkələrin təbii-xammal resurslarına olan tələbatların kəskin artdığı halda bunların məhdudluğu, istehsalının getdikcə baha başa gəlməsi qloballaşma şəraitində formalaşan milli iqtisadiyyatların formalaşması və inkişafında resurs amilinin rolunu kəskin artırdı. Tam şəkildə məlumdur ki, başqa post sovet respublikaları kimi Azərbaycanda da həmin illərdə təkrar istehsal prosesinin ümumittifaq əmək bölgüsünün tələblərinə xüsusən yaradılması uyğun olaraq milli iqtisadiyyatın resurs təminatının da vahid mərkəzdən paylanması vasitəsilə həll edilirdi. Azərbaycanı müstəqil dövlətə çevrildikdən sonra Respublikamızın sahib olduğu resurslar balansı, bunlardan istifadə səviyyəsi nəzərə alınaraq onun resurs üstünlüklərindən optimal və effektiv istifadəyə şərait yaradan iqtisadi strategiyaların yaradılması və yerinə yetirilməsi, milli iqtisadiyyatın inkişaf nöqtəyi-nəzərindən xüsusi əhəmiyyətli oldu. Belə ki, milli iqtisadiyyatın iqtisadi və o cümlədən təbii iqtisadi və o cümlədən təbii resurs potensialı onun qarşısında duran iqtisadi və sosial məqsədlərin realizə edilməsinin əsas obyektiv amili və əsas şərtinə çevrildi. Beynəlxalq təcrübəni onu göstərir ki, istənilən ölkədə təbii ehtiyatların, xüsusən də karbohidrogen resurslarının zənginliyi bir çox bu hallarda yeni və müasir formalaşan və inkişaf edən milli iqtisadiyyatlar üçün daha çox ilkin potensial və start kapitalı rolunu oynayır. İnkişaf etmiş ölkələrin iqtisadi artımın və iqtisadi inkişafın amillər sahəsində təhlili onu göstərir ki, son dövrlərdə ETT-nin təsiri altında bu ölkələrdə iqtisadi artımda təbii resurs amillərinin rolu son dövrlərdə bir qədər aşağı düşmüşdür. Bununla bərabər, hər bir istənilən milli iqtisadiyyatın ümumi potensialının xüsusiyyətinə, təbii-xammal resursları ilə bərabər əmək resursları, ölkədə mövcud olan intellektual potensial, maliyyə potensialı, iqtisadiyyatın optimal sahə, ərazi, təkrar istehsal strukturu, son olaraq milli mentalitetlə şərtlənən amillər də güclü təsir onu göstərir. Bütün bunlar öz növbəsində milli iqtisadiyyatın inkişafını təmin edən iqtisadi və o cümlədən təbii iqtisadi və o cümlədən təbii resurs potensialı və onun strukturunun sistemli təhlilini və qiymətləndirilməsini tələb edir.

Müasir dövrdə Azərbaycanda milli iqtisadiyyatın formalaşması və iqtisadi və sosial inkişafında karbohidrogen sahəsinin rolu, Əvvəla, onun Respublikamızın iqtisadi-siyasi müstəqilliyinin, təhlükəsizliyinin, iqtisadi inkişafın dinamik artım tempinə təmin edən strateji amil və şərti kimi dəyərləndirilməli, ikincisi, karbohidrogen resursları qloballaşma şəraitində beynəlxalq-dünya ticarət və əməkdaşlığın, rəqabət obyektı kimi dünya bazarlarında Respublikamızın iqtisadi və kommersiya maraqlarının təmin edilməsi ilə əlaqəli irimiqyaslı siyasi maraqların formalaşması və realizə olunmasındakı xüsusi rolu nəzərdən qaçırılmamalıdır.

Bununla yanaşı, Respublikamızın iqtisadi və o cümlədən təbii iqtisadi və o cümlədən təbii resurs potensialında, karbohidrogen resursları həddən artıq böyük xüsusi çəkiyə malik olmaqla bərabər həmçinin milli iqtisadiyyatın formalaşması və davamlı inkişafın təmin olunmasının lokomotiv rolunu oynayır.

Bu nöqteyi-nəzərdən Respublikamızın karbohidrogen ehtiyatlarının milli iqtisadiyyatın inkişafındakı rolunun yüksəldilməsi, qiymətləndirilməsi qloballaşma şəraitində davamlı inkişafın prinsiplərinə, tələblərinə uyğun həmin resurslardan effektiv və optimal istifadəyə şərait yaradan iqtisadi tənzimləmə mexanizminin yaradılması və yerinə yetirilməsinin konseptual əsaslarının və prioritetlərinin müəyyən olunmasının nəzəri – metodoloji və əsaslı və əməli məsələsinin araşdırılması əsas əhəmiyyətliyədir. Bütün qeyd edilənlər bir daha onu göstərir ki, dissertasiya işi respublikamızda milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafın təmin olunması nöqteyi-nəzərindən əsas əsaslı və əməli əhəmiyyət kəsb edən aktual bir məsələyə həsr edilmişdir.

Problemın öyrənilmə səviyyəsi. Azərbaycanda karbohidrogen sənayesinin inkişafı ilə əlaqəli texniki və texnoloji məsələlər Azərbaycanda MEA-da, ADNA-da, həmçinin yanacaq enerji kompleksinə aid olan uyğun elmi-tədqiqat institutlarında, neft sənayesinin inkişafı ilə əlaqəli respublika sərhədlərini aşan elmi və praktiki əhəmiyyətli araşdırmalar yerinə yetirilmişdir. Belə ki, Respublikamızın neftçi alimlərinin araşdırmaları və praktiki fəaliyyətləri keçmiş SSRİ-nin və bir çox xarici ölkələrin neft sənayesinin formalaşmasında öz xidmətlərini bildirmişdir.

Qeyd etmək vacibdir ki, həmin araşdırmalarda başlıca məqsəd neft istehsalının yüksəldilməsi və emalının sənaye texnologiyalarının təkmilləşdirilməsi ilə əlaqəli olmuş, məsələnin həllinin tənzimlənməsinin makroiqtisadi aspektləri isə lazımı qədər tədqiq edilməmiş və uyğun olaraq Azərbaycanın iqtisadçı alimlərinin də elmi axtarırlarının tədqiqat mövzusu olmamışdır. Yerinə yetirilən bu araşdırmaları yüksək dəyərləndirməklə bərabər qeyd etmək olar ki, qloballaşma şəraitində cari və perspektiv məqsədlər nəzərə alınaraq milli iqtisadiyyatın inkişafın təmin olunmasında karbohidrogen resurslarından effektiv və optimal istifadəsinin dövlətin tənzimləmə mexanizminin formalaşması və təkmilləşdirilməsinin makroiqtisadi məsələləri xüsusi tədqiqat obyektı olmamışdır.

Tədqiqat əsərində ilk dəfə olaraq milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafının təmin edilməsinə iqtisadi və o cümlədən təbii iqtisadi və o cümlədən təbii resurs potensialının rolu, neft ehtiyatlarından istifadə edilməsinin dövlət tənzimlənməsinin modelləri, hasil edilməsinin pay bölgüsünün iqtisadi mexanizmi, Respublikamızın iqtisadi inkişafının iqtisadi və o cümlədən təbii iqtisadi və o cümlədən təbii resurs potensialının makroiqtisadi xüsusiyyəti dəyərləndirilmiş, qloballaşma şəraitində neft gəlirlərindən effektiv istifadə olunmasının dövlət mexanizminin əsas yolları və təkmilləşdirilməsinin prioritetlərini müəyyənləşdirməyə cəhd edilmişdir. Bütün bunlar tədqiqat işində araşdırılaraq məsələnin aktuallığını, əsaslı və əməli əhəmiyyətini əyani şəkildə onu göstərir və onun tədqiqatın predmeti kimi seçilməsinə şərtləndirmişdir. Qeyd edilənlər müəllifə dissertasiya işinin məqsəd və vəzifələrin müəyyənləşdirməyə imkan vermişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin məqsədi Respublikamızda milli iqtisadiyyatın dinamik və dayanıqlı inkişafının təmin olunmasında, karbohidrogen potensialının rolunu, bunlardan effektiv istifadə edilməsinin dövlət tənzimlənməsi, hasil edilməsinin pay bölgüsünün modelləri və iqtisadi mexanizmlərinin beynəlxalq-beynəlxalq təcrübəni nəzərə alaraq nəzəri-metodoloji və əsaslı və əməli nöqtəyi-nəzərdən tədqiq etmək, Respublikamızın konkret materialları əsasında karbohidrogen potensialından istifadə edilməsinin müasir vəziyyətini, potensialını, inkişaf yollarını, amillərini təhlil etmək,

dəyərləndirmək əsasında, qloballaşma şəraitində neft gəlirlərindən effektiv istifadə edilməsinin dövlət mexanizminin prioritetlərini müəyyənləşdirmək və əsaslı və əməli cəhətdən bunların yerinə yetirilməsinə işlənilib hazırlanan iqtisadi strategiyaların təkmilləşdirilməsi ilə əlaqəli konkret təklif və tövsiyələr irəli sürməkdən ibarətdir.

Tədqiqat işinin qarşısına edilən məqsədə çatmaq üçün aşağıda sadalanan vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərə alınmışdır:

- milli iqtisadiyyatın dinamik və dayanıqlı inkişafının təmin edilməsinə eyni zamanda onun təşəkkülü və inkişafında neft amilinin rolu probleminin tədqiqinin konseptual əsaslarının verilməsi və əhəmiyyətinin əsaslandırılması;
- neft ehtiyatlarından istifadə edilməsinin dövlət tənzimlənməsi modelləri təhlil etmək, dünya praktikasının ümumiləşdirilmək və bunlardan Respublikamızda istifadə imkanlarını müəyyənləşdirmək;
- neft hasilatının yerinə yetirilməsində istifadə edilən iqtisadi mexanizmləri tədqiq etmək bu sahənin inkişafını xarakterizə edən göstəricilərinin proqnozlaşdırılmasının xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmaq, bunların əsaslı və əməli cəhətdən tərtibi yollarını əsaslandırılması;
- Respublikamızın neft sahəsinin müasir vəziyyətini və inkişaf perspektivlərini dəyərləndirməkdə cəhd edilməsi;
- Azərbaycanda neft strategiyası ölkəmizdə makroiqtisadi sabitliyin və dirçəlişin təmin edilməsi amili kimi tədqiqi və bu sahənin milli iqtisadiyyatın inkişafına təsirini sistemli təhlil etməklə dəyərləndirilməsi;
- Neft gəlirlərinin formalaşması və istifadəsinin dünya təcrübəsi və onlardan Azərbaycanda istifadə imkanlarının açıqlanması;
- Azərbaycanda neft strategiyasının reallaşdırılmasının nəticələri və onların makroiqtisadi xarakteristikasının verilməsi;
- Azərbaycanda neft strategiyasının reallaşdırılmasının nəticələri və onların makroiqtisadi xarakteristikasının verilməsi;
- Ölkəmizdə neft strategiyasının reallaşdırılmasının sosial-iqtisadi nəticələrinin makroiqtisadi xarakteristikasının verilməsi;

– Perspektiv dövrə tətbiqən Azərbaycanda işlənib hazırlanan yeni neft strategiyasının reallaşdırılmasının dövlət mexanizminin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətlərinin verilməsi; Azərbaycanda reallaşdırılan səmərəli neft strategiyası qeyri-neft sektorunun inkişafının əsas amili kimi və dövlət mexanizminin təkmilləşdirilməsinin prioritetlərinin verilməsi;

– qloballaşma şəraitində neft gəlirlərindən istifadəsi sahəsində dövlətin iqtisadi siyasəti prioritetlərini və onun əsaslı və əməli cəhətdən yerinə yetirilməsinin dövlət mexanizminin təkmilləşdirilməsinin əsas yollarını müəyyənləşdirilməsi;

Tədqiqatın predmetini Azərbaycanda milli iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafının karbohidrogen resursları ilə təminatı, ondan effektiv istifadə edilmənin makroiqtisadi siyasətin nəzəri-metodoloji, əsaslı və əməli məsələləri və qloballaşma şəraitində neft gəlirlərindən effektiv istifadə olunmasının dövlət tənzimlənməsi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi problemləri.

Tədqiqatın obyektini isə Respublikamızın milli iqtisadiyyatının inkişafının karbohidrogen resursları ilə təminatı və ondan effektiv istifadə edilmənin təmin olunmasının dövlət tənzimlənməsi məsələləri təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeni və müasirliyi:

- milli iqtisadiyyatın dinamik və dayanıqlı inkişafının təmin edilməsində iqtisadi və o cümlədən təbii iqtisadi və o cümlədən təbii resurs potensialının, xüsusən də neft amilinin rolu, nəzəri-metodoloji və əsaslı və əməli nöqtəyi-nəzərdən araşdırılır, ümumiləşdirmələr edilir, qanunauyğunluqlar, müəyyənləşdirilir və xüsusiyyətləri aşkara çıxarılır.

- neft sənayesinin inkişafı göstəricilərinin proqnozlaşdırılmasının metodoloji əsasları və xüsusiyyətləri, bunların tərtibinin əsaslı və əməli məsələləri aşkara çıxarılır, onun təkmilləşdirilməsi ilə əlaqəli konkret təkliflər irəli sürülür.

- Respublikamızın konkret materialları əsasında neft sahəsinin inkişafı ilə makroiqtisadi göstəricilər içərisində asılılıqlar ekonometrik modellər, korrelyasiya-regressiya təhlili metodları köməyiylə tədqiq edilmiş və bunların kəmiyyət dəyərləndirilməsi verilmişdir;

- dünya neft bazarı konyukturasının dəyişməsi şəraitində resurslardan və gəlirlərdən effektiv istifadə etməklə respublikamızda dinamik və perspektivli davamlı inkişafın təmin olunmasının konseptual əsaslarını və prioritetlərinin müəyyən edilməsi ilə əlaqəli təkliflər, tövsiyələr irəli sürülmüşdür;

– neft hasilatının yerinə yetirilməsində istifadə edilən iqtisadi mexanizmləri tədqiq edilmiş, bu sahənin inkişafını xarakterizə edən göstəricilərinin proqnozlaşdırılmasının xüsusiyyətlərini aşkara çıxarılmışdır;

– Azərbaycanda neft strategiyası ölkəmizdə makroiqtisadi sabitliyin və dirçəlişin təmin edilməsi amili kimi tədqiqi və bu sahənin milli iqtisadiyyatın inkişafına təsirini sistemli təhlil etməklə dəyərləndirilmişdir;

– Neft gəlirlərinin formalaşması və istifadəsinin dünya təcrübəsi və onlardan Azərbaycanda istifadə imkanlarının açıqlanmış, neft strategiyasının reallaşdırılmasının nəticələri və onların makroiqtisadi xarakteristikasının verilmişdir;

– Ölkəmizdə neft strategiyasının reallaşdırılmasının sosial-iqtisadi nəticələrinin makroiqtisadi xarakteristikasının verilmişdir;

– qloballaşma şəraitində neft gəlirlərindən istifadəsi sahəsində dövlətin iqtisadi siyasəti prioritetlərini və onun əsaslı və əməli cəhətdən yerinə yetirilməsinin dövlət mexanizminin təkmilləşdirilməsinin əsas yollarını müəyyənləşdirilmişdir;

Tədqiqatın mənbələri o cümlədən informasiya bazası. Tədqiqatın informasiya bazasını Azərbaycan Respublikası dövlət Statistika Komitəsinin, İqtisadiyyat, Maliyyə Nazirliklərinin, ARDNŞ-in, Mərkəzi Bankın ümumiləşmiş illik məcmuə və hesabatları, Elmi-tədqiqat institutlarının tədqiqat işlərinin nəticələri, təklif və tövsiyələri təşkil edir.

Dissertasiyanın həcmi və strukturu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə, istifadə olunma edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Fəsil I. Azərbaycanca milli iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafında neft amilinin rolu probleminin tədqiqinin konseptual əsasları

- 1.1. Ölkəmizdə milli iqtisadiyyatın təşəkkülü və inkişafında neft amilinin rolu probleminin tədqiqinin konseptual əsasları

Beynəlxalq təcrübəni onu göstərir ki, hər bir istənilən Respublikamızın iqtisadi və o cümlədən təbii iqtisadi və o cümlədən təbii resurs potensialı onun iqtisadi və sosial inkişafının əsas zəmini olsa belə də, heç də bütün bu hallarda onun əhəmiyyətli şərtinə çevrilir. Başqa sözlə, nə qədər də paradoksal görünərsə belə, bu gün hal-hazırda dünyanın bir çox zəif İEO-i müxtəlif təbii resurslarla zəngin olan ölkələr sayılır. SSRİ-nin dağılmasının nəticəsi olaraq 20-ci əsrin sonunda müstəqil bərabər hüquqlu dövlətlərə çevrilmiş və uyğun olaraq özlərinin milli iqtisadiyyatlarını formalaşdıran keçmiş sovet respublikalarında realizə edilən iqtisadi strategiyaların xarakterik xüsusiyyətləri və iqtisadi artımın və iqtisadi inkişafın əsas amillər sahəsində təhlili və qiymətləndirilməsi onu göstərir ki, bir qayda şəkildə bu ölkələrdə iqtisadi və sosial inkişafın dərin böhran haldan çıxmasında onun tarixən formalaşmış iqtisadi və o cümlədən təbii iqtisadi və həmçinin təbii resurs potensialı xüsusi rol oynamışdır.

O da, tam şəkildə məlumdur ki, təbii resurslar hər bir istənilən milli iqtisadiyyatın dayanıqlı və davamlı inkişafının təmin olunmasının əsas amilidir. Bununla bərabər tarixi təcrübə həmçinin onu da əyani şəkildə sübut edir ki, son dövrlərdə ETT-nin təsiri altında İEO-də təbii resurs amillərinin milli iqtisadiyyata təsiri bir qədər azalmışdır. Belə ki, son 10-də lazımı qədər faydalı, vacib təbii qazıntıları olmayan Cənubi Koreya, Yaponiya və sairə. Kimi bir çox ölkələr dinamik şəkildə və sürətlə inkişaf edir. Lakin, buna baxmayaraq nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, hər bir iqtisadi inkişafın potensialının mövcud səviyyəsinə keyfiyyətinə və həcmində təbii resurslarla bərabər maliyyə və intellektual potensial, əmək resursları, həmçinin iqtisadiyyatın optimal sahə, ərazi, o cümlədən təkrar istehsal strukturu və son olaraq milli mentalitetlə şərtlənən bir çox amillər güclü təsir edir. Bu nöqteyi-nəzərdən hər bir istənilən milli iqtisadiyyatın mövcud resurslar balansından istifadə səviyyəsi nəzərə alınaraq onun sahib olduğu resurs üstünlüklərindən optimal və effektiv istifadəyə şərait yaradan iqtisadi siyasətin yaradılması və yerinə yetirilməsi əsas əhəmiyyətlidir. Bununla yanaşı o da bir həqiqətdir ki, bütün başqa bərabər şərtlərdə təbii ehtiyatların, xüsusən də, karbohidrogen resursların zənginliyi yeni və müasir formalaşan və inkişaf edən bir

çox milli iqtisadiyyatlar üçün həddən artıq böyük ilkin potensial və bilavasitə lokomotiv rolu oynaya bilir. Bu nöqteyi-nəzərdən istənilən konkret resursun, xüsusən də Respublikamız üçün karbohidrogen ehtiyatlarının iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafındakı rolunun yüksəldilməsi inkişafın prinsip və həmçinin tələblərinə həmin resurslardan effektiv və optimal istifadəyə şərait yaradan iqtisadi mexanizmin yaradılması və yerinə yetirilməsinin prioritetlərinin və konseptual əsaslarının müəyyən edilməsi əsas əhəmiyyətlidir.

Bununla yanaşı həmçinin onu da qeyd etmək vacibdir ki, müasir dövrdə dünya ölkələrinin Respublikamıza maraqlarının formalaşmasında neft amili xüsusi rola malikdir. Heç də təsadüfə deyildir ki, neft maraqları Respublikamızın nəinki daxili, həm də xarici siyasətinin prioritetlərinin müəyyən edilməsində və həm də yerinə yetirilməsində əsas rola malikdir. Bu nöqteyi-nəzərdən, neft strategiyası müəyyən edilərkən, TMSŞ və konkret neft kontraktları bağlanarkən Respublikamızın iqtisadi təhlükəsizliyi, o cümlədən milli iqtisadiyyatın davamlı və dayanıqlı inkişaf tələbləri tam nəzərə alınmalıdır. Bu nöqteyi-nəzərdən Respublikamızın dünya iqtisadiyyatına fəal şəkildə inteqrasiya olduğu müasir dövrdə neft amili nəinki iqtisadi müstəqilliyimizin, həm də siyasi müstəqilliyimizin əsas şərtinə, ümumən ölkədə iqtisadi və sosial inkişafın bir lokomotivinə çevrilir. Bütün bunlar isə öz növbəsində neft gəlirlərindən şəffaf və effektiv istifadə olunması məsələsini ön plana çəkir.

Bu nöqteyi-nəzərdən Ulu öndər H.Əliyevin qətiyyətliyi və siyasi iradəliyi nəticəsində 20 sentyabr 1994-cü ildə «Əsrin müqaviləsi»nin imzalanması Respublikamızda milli iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafının potensialının formalaşdırılmasının fundamental əsaslarını, həmin bu illərdə yaradılan neft strategiyasına uyğun şəkildə Respublikamız özünün karbohidrogen resursuna təkcə onun istehsalının yüksəldilməsi kimi deyil, həmçinin ona təkrar istehsal nöqteyi-nəzərindən yanaşaraq bu resursların şaxələnməmiş yolları köməyi ilə dünya bazarlarına çatdırılmasını təmin etmək üçün Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri, Bakı-Tbilisi-Ərzurum, Bakı-Supsa, qaz kəməri layihələrinin yerinə yetirilməsi ilə tamamladı. Bütün bunlar Respublikamızın siyasi, iqtisadi, o cümlədən enerji təhlükəsizliyinin

əsasını yaratmaqla Respublikamızın qloballaşma şəraitində beynəlxalq-dünya və həmçinin regional iqtisadi integrasiyaya fəal və effektiv qovuşmasına şərait yaratdı. Bu gün hal-hazırda dünyanı əhatə edən global maliyyə böhranı şəraitində Respublikamızda makroiqtisadi göstəricilərin, xüsusən də iqtisadi inkişafın, həmçinin gəlirlərinin yüksək artımı, valyuta və büdcə resursları neft ehtiyatlarından effektiv istifadəsi ilə bilavasitə əlaqəlidir.

Bizim fikrimizcə Ulu öndər H.Əliyev Respublika iqtisadiyyatının gələcək inkişafı naminə neft amilinin Azərbaycan iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafındakı əsas rolunu dahiyənə şəkildə uzaqgörənliklə nəzərə almış, Azərbaycanda neft strategiyasını və həmçinin neft gəlirlərinin idarə olunmasının ən effektiv modellərini yaratdı. Bu həmin modellərin ən xarakterik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, neft və neft məhsullarının ixracından əldə edilən valyuta ehtiyatlarının Neft Fondunda cəmlənməsi hal-hazırdakı və gələcək nəsillərin maraqları, o cümlədən cari və strateji məqsədləri bilavasitə nəzərə alaraq həmin bu maliyyə mənbələrindən mərkəzləşdirilmiş şəkildə istifadə olunmasını nəzərdə tutur. Bu nöqteyi-nəzərdən Prezidentin fərmanı ilə neft gəlirlərinin istifadəsi sahəsində uzunmüddətli strategiyaların qəbul edilməsi bu qeyd edilən bu məsələnin effektiv həllində əsas rola malikdir.

Bizim fikrimizcə, bu gün hal-hazırda Neft Fondunun uğurla icra etdiyi makroiqtisadi funksiyanı ümumi şəkildə aşağıda sadalanan kimi qruplaşdırmaq olar. Əvvəla, dövlətə neft gəlirləri köməyi ilə Respublikamızın maliyyə bazarında effektiv və vacib istiqamətdə fəaliyyətinin təmin olunmasına şərait yaradır; ikincisi, əldə edilən neft gəlirləri sayəsində, Respublikamızın maliyyə potensialının kəskin şəkildə çoxalması, üçüncüsü, neft fondunun vəsaitlərinin həmçinin qeyri-neft sahəsinin inkişafına yönəldilməsi sayəsində Respublikamızın maliyyə sisteminin prezident cənab I.Əliyevin dəfələrlə vurğuladığı kimi «neftsiz iqtisadiyyat rejimi» uyğun meydana gəlməsinə şərait yaradır.

Vaxtı ilə ABŞ-ın 26-cı Prezidenti ölkəsinin iqtisadi və həmçinin təbii resurs potensialının bilavasitə iqtisadi inkişafa təsiri ilə əlaqəli söylədiyi bir fikir çox əhəmiyyətlidir. O söyləmişdir ki, «Bizim dövlətin böyüklüyü və qüdrəti sahib

olduğumuz sərvətlərlə deyil, həmçinin bu sərvətlərdən necə istifadə olunması ilə müəyyənləşir.»

Beləliklə, Respublikamızın milli iqtisadiyyatının modernləşməsinin və həmçinin inkişafının əsasını bu gün hal-hazırda Respublikamızda realizə edilən neft strategiyası təşkil edir. O da tam şəkildə məlumdur ki, milli iqtisadiyyatın dayanıqlı və davamlı inkişafında təbii resurs amili nə qədər də əhəmiyyətli olsa belə də, davamlı və dayanıqlı inkişafın təmin edilməsinə iqtisadiyyatı modernləşdirməsi sayəsində innovativ yoluna keçilməsi vacib əhəmiyyət kəsb edir. Bu tip inkişaf yolunun prioritet yollarını bizim fikrimizcə, akademik Ramiz Mehdiyevin «XXI əsrdə Azərbaycan ideyası kreativ millət kontekstində» əsərində əsaslı olaraq Respublika iqtisadiyyatının modelləşməsinin 5 mühüm istiqamətini qeyd edir.

- Respublikamızın innovativ inkişafı;
- bilavasitə dinamik inkişaf edən bazar təsisatlarının möhkəmlənməsi və həmçinin rəqabətin təmin olunması;
- milli iqtisadiyyatın tədricən daha da şaxələnməsini, o cümlədən müasir texnologiyaların tətbiq edilməsi sayəsində məhsul istehsalının genişləndirilməsini, həmçinin emal sənayesini və «biliklər iqtisadiyyatının» da rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi;
- insan kapitalının yeni və müasir keyfiyyətinə çatmaq, yaradıcı düşünə bilən yeni və müasir kadrlar yetişdirmək, həmçinin bunların hazırlıq səviyyəsinin də kreativ iqtisadiyyatın bütün tələblərinə uyğunlaşdırmaq;
- iqtisadi artımın və iqtisadi inkişafın yeni və müasir mənbələrini tapmaq.

Beləliklə, son dövrlərdə Azərbaycanda neft gəlirlərindən effektiv istifadəsi sayəsində Respublikamızda yaradılan potensial, bununla yanaşı ilkin mərhələdə neft sahəsinə edilən investisiyaların böyük bir hissəsinin ödənilməsi sayəsində ümumi hasilatda Respublikamızın payı 80%-ə çatması Respublikamızın milli maraqlarına daha uyğun cavab verən neft strategiyasını realizə etməyə şərait yaradır.

1995-2000-ci illərdə Azərbaycanda iqtisadi artımın və iqtisadi inkişafın əsas amilləri sahəsində təhlili onu göstərir ki, ÜDM-in artım tempi bu dövrdə daha çox neft istehsalının artımı sayəsində baş vermiş, o cümlədən ixracın strukturunda karbohidrogen resurslarının payı kəskin şəkildə yüksəlmişdir ki, bu da təbii ki, istehsalın bir tərəfli inkişafına, başqa sözlə ifadə edilsə «Holland sindromu»na gətirib çıxara bilərdi.

Bütün bunları nəzərə alaraq Respublikamız Respublikamızın və vətəndaşların cari və həmçinin perspektiv tələblərini nəzərdə tutulması ilə neft gəlirlərinin tədricən qeyri-neft sahəsinin, o cümlədən regional inkişafa və başqa vacib məqsədlərə yönəldilməsinin təmin edilməsi üçün 1999-cu ildə Respublika Prezidentin fərmanı ilə Azərbaycan Dövlət Neft Fondu yaradıldı. Bu Neft fondunun yaradılması həm də onunla şərtlənir ki, 20-ci əsrin ortalarında beynəlxalq aləmdə-dünyada neft-qaz hasil edilməsi kəskin şəkildə artsa da, son dövrlərdə onun artım tempi bir qədər azalmışdır. Hal-hazırda isə illik istehsal 3,8 milyard t. Bir az çoxdur. Bu sahənin müxtəlif ekspert rəylərinə xüsusən İEO-də neft təminatı 40-60 il, İEOÖ-də 100-150 il cıvarında dəyərləndirilir. Həmçinin bu məlum resursların 30%-dən bir qədər çox hissəsi dəniz və okean şelfində yerləşir.

Yuxarıda qeyd edilənlər bir daha onu onu göstərir ki, bilavasitə cəmiyyətin sərəncamında olan resurslar iqtisadi və sosial inkişafın məqsədlərinin realizə edilməsinin obyektiv əsasıdır. Bu nöqteyi-nəzərdən hər bir istənilən milli iqtisadiyyatın iqtisadi və həmçinin təbii resurs potensialı son tələbatın mümkün qədər daha yaxşı ödənilməsinə iqtisadiyyatın xidmətlər və əmtəə istehsal etmək qabiliyyətini əhəmiyyətli şəkildə müəyyən etmiş olur. Bütün qeyd edilənlər bir daha müasir dövrdə iqtisadi və sosial inkişafın əsas amillər sahəsində araşdırılmasının əhəmiyyətliyini kəskin şəkildə artırır.

O da tam şəkildə məlumdur ki, maddi xidmət və nemətlərin ictimai istehsalı mahiyyətə cəmiyyətin sərəncamında olan təbii və iqtisadi resursların müəyyən tərkib, keyfiyyət və həcmə malik məhsula çevrilməsidir. Təbii ki, tələbatın inkişaf dinamikasının təhlili və o cümlədən proqnozu iqtisadi məqsədlərin müəyyən olunmasının ilkin şərti şəkildə çıxış edir və sərəncamda olan resursların tələbatla

müqayisəli təhlilinin nəticəsi olaraq iqtisadi və sosial inkişafın parametrləri müəyyən edilir.

Qeyd etmək vacibdir ki, təbii resurs potensialın tərkib hissəsi şəkildə mineral-xammal resursları və təbii-iqlim şəraiti, bioresurslar, hava, həmçinin su çıxış edir. Həmçinin onu da qeyd etmək vacibdir ki, Azərbaycanın zəngin və o cümlədən unikal təbii-iqtisadi potensialı mövcuddur. Burada əsas amil karbohidrogen resurslarından effektiv istifadə konsepsiyasının əsasını Xalqımızın Ümummilli lideri H.Ə.Əliyev tərəfindən edilən strateji xətt dayanır. Onun tərəfindən və təşəbbüsü ilə imzalanmış «Əsrin müqaviləsi»ndə neft və həmçinin qaz ehtiyatlarının işlənməsinə bilavasitə xarici investisiyaların, o cümlədən yeni və müasir texnologiyaların cəlb edilməsinə, iqtisadiyyatın və qeyri-neft sahəsinin inkişafına təkan verməyə şərait yaradan hüquqi və iqtisadi mexanizmlər, o cümlədən vergi, məhsulun bölgüsü sazişləri və başqa mexanizmlər realizə edildi.

Ümumən, iqtisadi və o cümlədən təbii resurs potensialının iqtisadiyyatın davamlı və dayanıqlı inkişafındakı əsas rolunun da konkret təhlili bütövlükdə resurs anlayışının özünün xarakterizə olunmasını tələb edir.

Resurslar (fransızca köməkçi vasitələrdir - ressources sözündən) istehsalın təminat mənbəyini, vasitəsinə bildirən, iqtisadi nəzəri əsas anlayışdır. İqtisadi və o cümlədən təbii resurs potensialının mahiyyətini açıqlanması, istənilən iqtisadi hadisənin açıqlanması kimi, bilavasitə onu təşkil edən əsas qarşılıqlı əlaqəli elementlərin təhlili sayəsində baş verir. Bunların elementləri içərisində olan münasibətlər sistemi müəyyən bir iqtisadi kateqoriya ilə - başqa sözlə ifadə edilsə iqtisadi münasibətlərin konkret bir məcmusu ilə ifadə edilir. Bununla bağlı olaraq onu qeyd etmək vacibdir ki, təbii resurs potensialı daha geniş, həmçinin inteqral anlayış olan iqtisadi potensialın tərkib hissəsidir. İqtisadi və o cümlədən təbii resurs potensialı hakim iqtisadi - ictimai, həm də siyasi - sosial münasibətlərin təsiri ilə formalaşır və ayrıca müstəqil bir iqtisadi kateqoriyaya ayrılmasını tələb edir.

Bununla yanaşı potensial anlayışı (qüvvə sözü- latınca potentia) ilk əvvəl hansısa bir istənilən fiziki hərəkətin icrasına vacib olan enerjini özündə ifadə

etdirir. Bu baxımdan iqtisadiyyatda bir şirkətin, regionun və ya şəxsin tam şəkildə Respublikamızın müəyyən maraqlarında istənilən planın, müəyyən hər hansı bir məqsədin yerinə yetirilməsinə səfərbər edilən, hərəkətə gətirilən vasitələrin, həmçinin resursların, mənbələrin ifadə edilməsi üçün geniş şəkildə istifadə edilir.

İqtisadi və həmçinin təbii resurs istənilən bir potensialı, imkanı həmçinin gücü bildirir. Bu resurslar sistemi şəkildə, maddi-əşya, energetik, həmçinin informasiya vasitələrinin, həm də bunları maddi xidmət və nemətlərin istehsalı potensialında istifadə edilən (istifadə edilə bilən) işçilərin həmçinin özlərinin də qarşılıqlı əlaqəli olan bir məcmusudur.

Təbii resursların əhəmiyyətli bir hissəsi «mili sərvət» adlı anlayışa aid edilir. Kəmiyyət və keyfiyyət, o cümlədən miqdar ilə bərabər olan resurslar bunların istifadə olunma səviyyəsindən asılı olaraq bir çox müxtəlif səviyyəli potensiala sahib ola bilərlər. Beləliklə, iqtisadi və həmçinin təbii resurs potensialı ancaq bir çox müxtəlif resurs növlərini deyil, həmçinin bunlardan istifadə səviyyəsini, bunların faydalı səmərə yaratmaq qabiliyyətini xarakterizə edir.

İqtisadi və həmçinin təbii resurs potensialı anlayışının araşdırılmasında, hər bir istənilən nisbi müstəqilliyə və o cümlədən çoxfunksiyalılığa malik olan, hər bir istənilən mürəkkəb təmin bilavasitə qarşılıqlı əlaqəli hissələr sistemi şəkilində araşdırmağa şərait yaradan sistemlilik adlı prinsipə riayət edilməsi vacibdir. Təbii resurs potensialının özünün vahid tam şəkildə fəaliyyət göstərdiyini nəzərə alaraq, bu resursun tərkib hissələri içərisində nisbətlərin optimallaşdırılması üçün bunlar arasında praporsiyaların müəyyən edilməsinə münasibətləri tədqiq etmək vacibdir. Lakin, buna baxmayaraq, resurs potensialının ümumi vəziyyətinin təhlili və o cümlədən proqnozlaşdırılmasında resursların hər bir növlərinin ayrılıqda daha geniş şəkildə və əsaslı olaraq araşdırılması məqsədəmüvafiq dur.

Amerikan iqtisadçı alimləri V.Nordxaus və P.Samuelson təbii resurs potensialını bilavasitə nəzərdə tutaraq bildirirlər ki, «istənilən dövlətin nə qədər kasıb və ya varlı olmasından heç də asılı olmayaraq hər bir iqtisadi tərəqqinin dayanıqlı və davamlı iqtisadi inkişafın məşını elə həmin bu məlum 4 təkər üzərində hərəkətdə olacaqdır ». Bu halda iqtisadçılar iqtisadi inkişafın 4 amilini: təbii

resurslar (minerallar, yanacaq, torpaq, ətraf mühit), insan resursları (təhsil, intizam, əməyin təklifi və motivasiya), kapital (fabriklər, yollar, maşınlar), texnologiyaya (mühəndis bilikləri, elm, idarəetmə) ayırırdılar.

İqtisadi və o cümlədən təbii resurs potensialı anlayışının məzmunu və mahiyyətinin tam şəkildə açıqlanması üçün müasir dövrdə iqtisadi inkişafın yuxarıda sadaladığımız amillərinin o cümlədən maliyyə və informasiya resurs növləri ilə də tamamlanması vacibdir. Belə tip münasibət tam şəkildə ona əsaslanıb ki, hər bir amil anlayışı altında müəssisənin və o cümlədən iqtisadiyyatda istehsalın əsas resurslarından, istehsal, həmçinin iqtisadi fəaliyyətə təsir edən iqtisadi, həmçinin istehsal proseslərin bilavasitə hərəkətə gətirən qüvvəsini nəzərdə tutulur.

Hər bir istənilən resursun potensialı müəyyən bir nəticə köməyi ilə reallaşır. İstifadə edilən resursun nəticəsinin müəyyənləşdirilməsi onun potensialının inkişaf səviyyəsi barədə fikir söyləməyə şərait yaradır. Bununla da, resurs tərkibi hər bir potensialın baza komponentidir, onun realizə edilməsinin nəticəsi isə öz növbəsində potensialın dəyərləndirmə komponentidir.

Nəticə və resurs arasında daima sıx qarşılıqlı əlaqə vardır. Resurs və potensial bu şəkildə özlərinin vahidliyində istənilən bir təsdiq edilən resursun qüvvə və imkanını açıqlayır. Nəticə etibarlı ilə hər bir resurs potensialını bilavasitə onun elementlərinin potensialı köməyi ilə tədqiq etmək ləxımdır.

Qeyd etmək vacibdir ki, resurs potensialına dar şəkildə, tək-cə təbii resurs. Elmi-texnoloji, əmək, maliyyə potensialların əsas tərkib elementlərinin bilavasitə məcmusu kimi baxmaq olmaz. İstənilən resurs potensialının dəyərlənilməsinə belə münasibət tək-cə kəmiyyət tərəfdən düzgün ola bilər. Təkrar istehsalın bilavasitə intensiv formalarına keçid şəraitində resurs potensialının bilavasitə bir tərəfli kəmiyyət xüsusiyyəti öz növbəsində özünü çox məhdud formada bildirmişdir. Məsələn, əmək potensialının bilavasitə əmək qabiliyyətli və həmçinin iqtisadi cəhətdən aktiv olan əhalinin kəmiyyəti ilə müəyyənləşdirilməsi onun mövcud səviyyəsi barədə heç də həmişə tam təsəvvür yaratmır. Belə ki, keyfiyyət xüsusiyyətlərini də həmçinin nəzərə almaq vacibdir: yaş, təhsil, cins, peşə hazırlığı, ixtisas və sairə. Bu səbəbdən də hər bir resurs potensialı keyfiyyət və

kəmiyyət xüsusiyyətlərinin simbiozudur, həmçinin təkrar istehsalın bütün intensiv amillərinin rolunun güclənməsi, o cümlədən qüvvətlənməsi ilə yanaşı keyfiyyət parametrlərinin rolu bilavasitə artır.

İqtisadi fəaliyyətə əsas təsiri istehsal resursları, o cümlədən bunların strukturu və həmçinin optimal nisbəti və vəhdəti təsir göstərir. İstehsal resursların xüsusən vacib xüsusiyyəti bilavasitə bunların məhdudluğudur. Belə ki, resurs potensialının tərkibində həmçinin tükənməyən (qeyri-məhdud) resurslar da, məsələn, atmosfer havası, günəş enerjisi və sairə., bərpa edilən – meşə, su və sairə. Resurslar da mövcuddur. Onu qeyd etmək vacibdir ki, planetin məlum su ehtiyatlarının tərkibində içməli və ya şirin su bir o qədər də çox deyil. Dünya iqtisadiyyatı öz tələbatlarinə su resursunun təxminən 10%-ni sərf edir və bu səbəbdən də sudan istifadə edilmənin rəasional prinsiplərinə riayət olunduqda bu resurslara qeyri-məhdud kimi yanaşmaq olar. Məhz təbiətdə bərpa edilən resursların olması və o cümlədən vaxtilə onun qeyri- məhdudluğu, barədə təsəvvürlər 20-ci əsrin 70-ci illərdə keçmiş SSRİ-də ekstensiv inkişafın bilavasitə ÜDM-in artımının əsas amilinə çevrilməsi bütün resursların rəasional, effektiv istifadə olunması məsələsini dövlət siyasətində arxa plana keçirmişdi. Öz növbəsində başqa tərəfdən isə dünya bazarında karbohidrogen resurslarına qiymətin kəskin şəkildə yüksəlməsi bu qeyri-effektiv inkişaf yolunu həqiqətdə stimullaşdırdı.

Lakin, buna baxmayaraq, bu dövrdə ekoloji məsələlərin daha da kəskinləşməsi ilə əlaqəli resursların qeyri-məhdudluğu barədə təsəvvür tədricən əhəmiyyətli şəkildə dəyişmişdir. Hal-hazırdakı dövrdə isə hər bir bu və ya başqa bir çox müxtəlif resurs növlərinin qıtlığı bilavasitə bütün iqtisadi sistemlərə xasdır. Belə ki, cəmiyyətin tələbatı durmadan dəyişir və artır. Bu halda belə bir şəraitdə hər bir istənilən məhsul vahidinə sərf edilən resurs sərfinin aşağı salınması iqtisadi inkişafın əsas amilinə çevrilir. Bu məsələni əsas tutaraq İEO-nin texnoloji irəliləyişlərə istinadən, istehsal edilmiş məhsulun material tutumunun kəskin şəkildə azaltmağa müyəssər olmuşlar ki, öz növbəsində bu da bunlara bilavasitə resurslara qiymətin çoxalmasını bir qədər neytrallaşdırmağa şərait yaratmışdır.

Əgər İEO-in iqtisadi inkişaf tarixinə bilavasitə amillər sahəsində nəzər yetirsək, onda bunu görmək olar ki, bunların öz iqtisadiyyatlarının təşəkkül tapması o cümlədən də, sürətli inkişafı keçmiş müstəmləkə ölkələrinin ucuz resurslarına demək olar ki, tam şəkildə qeyri-məhdud sahib olma imkanlarına, hazır məhsul və xammal arasında qiymətlərin əhəmiyyətli şəkildə fərqinə əsaslanırdı. Bu hal həmçinin XX əsrin 90-cı illərində də müşahidə edilirdi ki, bu dövrdə də İEO-in xammal resurslarına qiymətlər əhəmiyyətli şəkildə aşağı düşür və o cümlədən neftin qiyməti isə 8-9 dollar/barrelə çatır, İEO-in isə bilavasitə elm tutumlu əmtəələrinin qiymətlərinin təxminən 4-5 dəfə artır. Müasir iqtisadi ədəbiyyatlara istinadən bildirmək olar ki, fikrimizcə resurs potensialı adlı bir kateqoriyanın tərkibinə əmək, təbiivə sairə. Ənənəvi resurslarla bərabər, yeni və müasir elementləri- informasiya və sahibkarlıq potensiallarını da aid etmək vacibdir. Bu, həmin bazar amillərinin əhəmiyyətinin çoxalması ilə, yeni və müasir tələbatların yaranması ilə, müxtəlif əhali təbəqələrinin, fərdlərin, bütövlükdə isə cəmiyyətin gözləmələri ilə şərtlənmişdir.

Bütün bunlara rəğmən, müasir dövrdə iqtisadiyyatın iqtisadi və həmçinin təbii resurs potensialı adlı iqtisadi kateqoriyanın tərkibinə aşağıda sadalananların: əmək, sahibkarlıq, təbii-resurs öz növbəsində, elmi-texniki potensial, maliyyə, informasiya, və sairə. Aid olunması məqsədə müvafiqdir. Bu gün hal-hazırda İEO-də material tutumunun azalması ilə bərabər onun elm tutumluluğu, həmçinin resursun emal dərinliyinin çoxalması, xərc-nəticə proporsiyasının xüsusən sonuncunun xeyrinə olaraq dəyişməsi iqtisadi inkişafda bilavasitə resurs amilinin rolunu bir qədər zəiflətməmişdir.

Milli iqtisadiyyatın iqtisadi və həmçinin təbii resurs potensialının strukturuna uyğun şəkildə onun sahib olduğu resurslar balansının qiymətləndirilməsi, ETT-nin təsiri, iqtisadiyyatın strukturunda isə bazar konyunkturasında bilavasitə baş verən dəyişikliklərin Respublikamızın iqtisadi inkişaf strategiyasında xüsusən nəzərə alınmasını bir zərurətə çevirdi. Bütün bunlar isə öz növbəsində iqtisadi və həmçinin təbii resurs potensialının effektiv istifadəsilə əlaqəli optimal qərarların qəbulu onun müxtəlif hər bir ünsürlərinin

makroiqtisadi xüsusiyyətinin verilməsini və qiymətləndirilməsini tələb edir. Bir çox iqtisadi ədəbiyyatlarda bu himin məsələyə münasibət müəyyən mənada fərqli olsa belə də, bizim fikrimizcə iqtisadi və həmçinin təbii resurs potensialı iqtisadiyyatın və ictimai istehsalın inkişafının əsas iqtisadi və siyasi amilidir. O, bilavasitə texniki-texnoloji və iqtisadi inkişafın, həm də ərazinin öyrənilməsinin hal-hazırdakı zamanda, mövcud səviyyəsində və həmçinin perspektivdə insanın təsərrüfat və bir çox başqa məqsədyönlü fəaliyyətində istifadə edilə bilən müəyyən bir ərazi ilə məhdudlaşdırılan həmin təbii ehtiyatların bir hissəsini əks etdirir.

Təbii ehtiyatların həcmi, resursların strukturu, keyfiyyəti, öyrənilmə, tədqiq olunma səviyyəsi və həmçinin təsərrüfatda istismarının yolları bilavasitə iqtisadi potensiala təsir göstərir. Zəngin və istismar edilməsi effektiv olan təbii ehtiyatların olması həmçinin tam olaraq dövlətin, o cümlədən onun müxtəlif regionlarının iqtisadi inkişafı naminə geniş və dərin hədudlar açır. Onu da, qeyd etmək vacibdir ki, təbii resurslar, o cümlədən bunlara istehsal gedişatında bilavasitə tələbatın yarandığı vaxtda istənilən istehsal resursları şəkilində çıxış edir. Lakin, bütün bunlara baxmayaraq, tələbatlar həmçinin təbii ehtiyatların istismarının bilavasitə texniki imkanlarının inkişafı gedişatında yaranır və genişlənir. Məsələn, neft özü yanacaq kimi hələ eradan əvvəl 600-ci ildə məlum idi, Lakin, sənaye miqyasında o, yanacaq xammalı kimi ancaq 1860-cı ildən işlədilməyə başlanmışdı.

O da tam şəkildə məlumdur ki, iqtisadi potensialın istənilən ünsürünün yerinə yetirilməsi imkanları hər şeydən qabaq xüsusən əmək ehtiyatlarının keyfiyyət və kəmiyyətini müəyyənləşdirir. Əmək potensialı özü bilavasitə elm və texnikanın inkişafının mövcud səviyyəsində əmək kollektivinin və ya cəmiyyətin sahib olduğu və əməkqabiliyyətli əhali ilə, onun həmçinin peşə-təhsil mövcud səviyyəsilə və sasirə ilə müəyyən edilən həqiqi mövcud olan və həmçinin gələcəkdə istifadə olunması ehtimal edilən əməyin kəmiyyətinin xüsusiyyətini verir.

Uzun illərdən bəri konkret materialların təhlili onu göstərir ki, bilavasitə mili iqtisadiyyatın iqtisadi və həmçinin təbii resurs potensialı texnoloji, elmi-texniki irəliləyişlər nəticəsində kəmiyyət, xüsusən də keyfiyyətcə əsaslı şəkildə dəyişir.

Onu da göstərmək lazımdır ki, Elmi Texniki Tərəqqinin nəticəsində dənizin dərinliklərindən başlandığı mümkün olmayan hissəsindən böyük həcmdə neft hasil edilir, və ya başlanğıcı yararsız sayılan quyulardan hal-hazırda lazımı qədər neft çıxarılır və sairə. Bu mənada isə milli iqtisadiyyatın iqtisadi həmçinin təbii resurs potensialının strukturuna və həmçinin həcminə, ETT-nin informasiya texnologiyaların daha geniş tətbiq edilməsi əsas təsir edir.

Bu halda ixtisas və o cümlədən təhsil əmək potensialının dəyərləndirilməsinin əsas miqdar kriteriyalarından biridir. İqtisadçı alimlər tərəfindən yerinə yetirilən konkret araşdırmalar son dövrlərdə elmin köməyi ilə əldə edilən və həmçinin yüksək ixtisaslı inkişaf etmiş mütəxəssislərin əməyi nəticəsində biliyin özünün iqtisadi əhəmiyyətinin artdığını bildirir. 20-ci əsrin ortalarından o da tam şəkildə məlumdur ki, elmin əsas məhsuldar qüvvəyə bilavasitə çevrilməsi iqtisadi inkişafın iqtisadi həmçinin təbii resurs potensialı nöqtəyi-nəzərindən dəyərləndirilməsinin paradigmasını dəyişmişdir. Təcrübə onu göstərir ki, bir qayda şəkilində İEO iqtisadi inkişafın strukturunu bunların sahib olduğu resurs üstünlüklərinə uyğun şəkildə formalaşdırmağa çalışır.

Bilavasitə yeni və müasir elm tutumlu texnologiyalar, həmçinin informasiya-kommunikasiya texnologiyaları açıq şəkildə uyğun əmək potensialının və o cümlədən münasib maddi bazanın olduğu bir şəraitdə iqtisadi artımın və iqtisadi inkişafının əsas amili olur.

Təcrübə onu göstərir ki, bir çox bu hallarda kommunikasiya, yeni və müasir texnologiyalar şəbəkələrinin inkişafı, öz növbəsində qloballaşma-bütün bunların hamısı əmək potensialının inkişafı naminə həddən artıq nəhəng imkanlar yaratmaqla bərabər, həmçinin böyük risklər mənbəyi şəkildə ola bilər. Bu hal bir tərəfdən vətəndaşlarda bilavasitə həyat tərzinin yaradılmasında böyük sərbəstlik yaranır, başqa tərəfdən isə özünün həyat və o cümlədən fəaliyyətinə yüksək məsuliyyət yaranır, belə ki insanların gənc yaşında qazandıqları təhsil minimumu öz növbəsində sonrakı təhsil üçün əsas şəkildə çıxış edir. Informasiya cəmiyyətində durmadan yeni və müasir biliklər və münasibətlərə ehtiyac duyulur ki, bunların da tərkibi vaxtaşırı dəyişir.

O da tam o da aydındır ki, təhsil sistemləri özləri dəyişən şəraitə, yeni və müasir reallıqlara uyğun şəkildə transformasiya olunmalıdır. Bu isə bilavasitə o deməkdir ki, bütövlükdə sistem, həmçinin onun idarə olunması öz növbəsində bütün mərhələ və həlqələrdə uyğun dəyişikliyə məruz qalmalıdır. Tam şəkildə tam şəkildə məlumdur ki, təhsil özü çox yüksək şəkildə resurs təminatı tələb etməsinə nəzər yetirməyərək onun maliyyələşdirmə imkanlarının məhdudluğu ümumən sistemin effektivliyinin artırılması və təhsil prosesinin bilavasitə maliyyələşdirilməsində subyektlərin geniş bir spektrinin müştərək, birgə iştirakı ilə realizə edilən tədbirlər əsas və effektiv olur. Əmək potensialının mövcud səviyyəsinin keyfiyyətinin iqtisadi və həmçinin təbii resurs potensialının ümumi həcmində effektivliyin artırılmasına məhz bu mövqedən baxılmalıdır.

Deməli, insan resursları, bunların bilikləri, həmçinin yaradıcılıq qabiliyyətləri bilavasitə milli sərvətin əsası olur və iqtisadi artımın və iqtisadi inkişafın, iqtisadiyyatı təhlükəsizliyin, xalqın rifah halının təmin edilməsinə, o cümlədən onun rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılmasına şərait yaradır. Heç də təsadüfi deyildir ki, XX əsrin 80-ci illərdə iqtisadi beynəlxalq aləmdə-dünyada əsas rolu bilavasitə «insan amili»nə ayıran, sosial və iqtisadi inkişafın yeni və müasir konsepsiyası yarandı.

Məhz belə münasibətin nəticəsidir ki, son 10 illikdə İEO istehsalda «insan amilini»nin aktivləşdirilməsi mexanizmində həddən artıq böyük irəliləyişə müyəssər olmuşlar. Keçmiş Sovet İttifaqının təcrübəsi onu əyani şəkildə göstərdi ki, yüksək ixtisası və iqtisadi və həmçinin təbii resurs potensialının olması bunların bilavasitə və avtomatik yerinə yetirilməsini təmin etmir.

Bu nöqtəyi-nəzərdən milli iqtisadiyyatın iqtisadi və həmçinin təbii resurs potensialının effektiv hərəkətə gətirilməsində sahibkarlıq potensialını əsaslı və əməli cəhətdən realizə etməyə şərait yaradan səmərəli iqtisadi mexanizmin mühitin olması xüsusi əhəmiyyətlidir. Belə ki sahibkarlıq potensialı sahibkarlığa qabil olan kadrların kəmiyyəti və bunların tam istifadəsi şəraitində məcmu effektivliyi ilə iqtisadi effektivliyi, sosial effektivliyi ilə xarakterizə edilir. Sahibkarlığın bu qeyd edilən bu funksional xüsusiyyəti bilavasitə onun təbiətini araşdıran və sahibkarlığı

ancaq mənfəətin əldə edilməsi ilə deyil, həmçinin bütün yollarda innovasiyaların tətbiq edilməsilə, resursların yeni və müasir kombinasiyasının əldə edilməsinə əlaqələndirilməsinə yönələn fəaliyyətidir. İnkişafın yeni və müasir sahibkarlıq tipi yeni və müasir təşkilətmə, texnika-texnologiya və sairə. Əhatə edən innovasiya amilinin üstün istifadə edilməsilə əlaqəli olduğundan o nəinki təkcə yeni və müasir resursların və həmçinin yeni və müasir kombinasiyalarının əldə edilməsinə, həmçinin həmin bu proseslərin hər birinin stabil təkrar istehsal əsasında yaranmasını təmin etməyə yönəlir.

İqtisadiyyatın inkişafının müasir innovasiya tipinin formalaşmasında başqa münasibətdə istehsal amillərindən bilavasitə istifadədə koordinasiyaedici, həmçinin integrasiyaedici rol oynayaraq hər bir sahibkarlıq potensialı amillər sisteminin yaranmasını, o cümlədən bunların optimal proporsional tətbiq edilməsinə şərait yaradır. Bu funksiyaların realizə etdirilməsi müəssisələrin, həmçinin müəssisələrin iqtisadi dayanıqlılığını şəkildə təmin etməklə bərabər innovasiya-investisiya layihələrinin yerinə yetirilməsində hər bir istənilən resursun istifadə edilməsinin keyfiyyət həmçinin və kəmiyyətə optimallaşdırılması, yüksək effektivlik, mənfəətlilik kriteriyaları əsas qəbul edilən sahibkarlığı təmin edir.

Qeyd edilənlər belə nəticəyə gəlməyə bizə əsas verir ki, sahibkarlıq potensialı öz növbəsində təsərrüfat sistemlərinin müasir innovasiya tipinin yaranmasının əsas amili olmaqla həmçinin innovasiya vasitələrilə (yeni və müasir texnologiya, yeni və müasir texnika, yeni və müasir ideyalar və sairə.), o cümlədən innovasiya məqsədlərilə (xidmətlər və əmtəə), müəyyən bir sosial-psixoloji şəraitdə yerinə yetirilən xüsusi idarəedici - təşkilati şərtlərlə əlaqəli olan spesifik, bununla yanaşı isə mürəkkəb bir kateqoriya olmaqla xüsusən onun tələblərinin yerinə yetirilməsi milli iqtisadiyyatın iqtisadi və həmçinin təbii resurs potensialının effektivliyinin və həcmnin artırılmasında xüsusi əhəmiyyətlidir. Təhlil onu göstərir ki, bütövlükdə Respublikamızın məcmu resurs potensiallarını bilavasitə müəyyənləşdirən konkret yolların ahəngdar, normal və effektiv təkrar istehsal rejimində yerinə yetirilməsi hər şeydən qabaq iqtisadi və sosial proseslərin gəlirlərin yaradılması və paylanması səmərəli dövlət tənzimlənməsi sisteminin

formalaşdırılması və yerinə yetirilməsini tələb edir. Bu nöqteyi-nəzərdən artıq bu dərk edilmiş bir həqiqətdir ki, müasir dövrdə dövlət tənzimlənməsi sayəsində milli iqtisadiyyatın iqtisadi və həmçinin təbii resurs potensialının yaradılması, inkişafı və onun effektiv yerinə yetirilməsinə əlverişli şərait yaratmaqdan hər hansı bir ölkədə davamlı və dayanıqlı iqtisadi inkişafa müyəssər olunması qeyri-mümkündür. Bu məsələnin yeni və müasir formalaşan, həmçinin bazar sistemində keçən müstəqil dövlətlərə keçmiş sovet ölkələri, o cümlədən Azərbaycan Respublikasına əhəmiyyəti həddən artıq böyük və xüsusiyyətlidir.

1.2. Azərbaycanda transformasiya şəraitində neft strategiyası ölkəmizdə makroiqtisadi sabitliyin və dirçəlişin təmin edilməsi amili kimi

Tam şəkildə məlumdur ki, Azərbaycanın əsas sərvətlərindən biri təbii ki, onun yerin təkindəki mineral resurs resurslarıdır. Mineral faydalı təbii qazıntılar təbii zənginliyin əsas tərkib hissəsi olaraq dövlətin iqtisadi, o cümlədən sosial-siyasi və müdafiə müstəqilliyini müəyyənləşdirən mühüm amillərdən biridir. Iqtisadiyyatın bir çox əsas sahələrinin sürətli davamlı və dayanıqlı inkişaf templəri mineral resurs resurslarından istifadəyə əsaslanır. Ölkə alimlərinin apardıqları uzunillik geoloji-kəşfiyyat işlərinin nəticəsi olaraq Azərbaycanın iqtisadi potensialını müəyyənləşdirən etibarlı mineral resurs bazası formalaşmışdır.

Qeyd etmək vacibdir ki, hazırda Azərbaycanın mineral-xammal bazası bilavasitə neft və qaz istisna olmaqla əlvan, qara və nadir metal filizləri, qeyri-filiz xammalı, qızıl filizi və tikinti materialları, mineral, termal, yeraltı şirin və sənaye suları və sairə. Daxil olmaqla 340-dan artıq bir ehtiyatlarının cəmindən sənaye resurslarından ibarətdir. Azərbaycanın potensial mineral-xammal resurslarının 28 əsas faydalı qazıntı tipi sahəsində son məhsula xüsusən dünya bazarı qiymətləri sahəsində ümumi dəyəri ilkin kimi təxminən 40-45 milyard dollar həcmində dəyərləndirilir.

Kəşf edilmiş faydalı qazıntı ehtiyatlarının 40%-ə qədər hal-hazırda istismar edilir və bunların əsasında Azərbaycanın dağ-mədən sənayesinin əsası olan hasilat

müəssisələri fəaliyyət göstərir. O da aydındır ki, elmin-texnikanın, həmçinin texnologiyanın inkişafı, o cümlədən Respublikamızın maliyyə imkanlarının yaxşılaşması yaxın gələcəkdə bu resursların həcmi bir qədər artırmağa imkan yaradacaqdır. O da tam şəkildə məlumdur ki, bir çox faydalı qazıntı ehtiyatlarının sənaye resursları nəinki respublika, həmçinin vaxtilə ümumittifaq əhəmiyyətli idi. Hasil edilən xammalın emalı və son məhsulun alınması bir çox bu hallarda Azərbaycandan kənarda baş verirdi.

Respublikamızda kəşf edilmiş təbii xammal ehtiyatlarının imkanları Respublika ərazisinin yüksək perspektivliyi, həmçinin mineral-xammal bazasının hal-hazırkı vəziyyəti, balansı, o cümlədən respublikada dağ-mədən sənayesinin inkişafına və yeni və müasir sənaye sahələrinin meydana gəlməsinə əlverişli şərait yaradır.

Hal-hazırda mövcud iqtisadi ədəbiyyata, uyğun nazirlik, sahələrinin hesabatlarına xüsusən onu əsaslı olaraq qeyd etmək olar ki, Respublikamızda qara və əlvan metallurgiyanın inkişafı nəminə müəyyən bir xammal zəmini mövcuddur. Belə ki, qara metallurgiyanın əsas mineral resurs bazası Daş-Salahlı gəntonit gili, Daşkəsən kobalt maqnetit filizi və Xoşbulaq əhəng daşından ibarət yataqları ilə təmsil edilərək, resursların dəyərinə xüsusən Azərbaycanın potensial resurslarının 10,4%-nə bərabərdir. Daşkəsən qrupuna aid olan Cənubi Daşkəsən, Daşkəsən və dəmirli maqnetit filizi ehtiyatlarının 9,75%-i sənaye resursları dəyərinə xüsusən xüsusi yer tutur. Bunların əsasında Respublika filizsaflaşdırma kombinatı effektiv fəaliyyət göstərir və son illərə qədər onun məhsulu olan dəmir konsertantı Gürcüstan Respublikasının Rustavi metallurgiya kombinatının ehtiyaclarını tam şəkildə ödəyirdi. Ehtiyatların qalıq resursları kombinatı 90 il bir vaxtında xammala təmin etmək gücünə malikdir. Dəmir filizləri kompleks şəkildə tərkibində sənaye miqyasında kobalt məhsulu saxlayırlar. Bununla bərabər Daşkəsən rayonunda hal - hazırda istismar edilməyən Şimali Daşkəsən kobalt yatağı vardır.

Kəşf edilmiş faydalı qazıntı ehtiyatlarının sənaye resursları bunların əsasında mineral-xammalın hasil edilməsi və emalının, həmçinin son məhsulun istehsalı ilə

yüksək rentabelli yeni və müasir və müasir sənaye sahələrinin formalaşdırılması və onun uzun müddət fəaliyyətdə olmasını təmin etmək qabiliyyətindədir.

Mineral resurs və sərvətlərin axtarışı, kəşfiyyatı və həmçinin sonrakı istismar edilməsində ətraf mühitin qorunmasında dövlət tənzimlənməsinə əsalı fikir verilməlidir. Çünki, Respublikada açıq üsulla faydalı qazıntı ehtiyatlarının istismar edilməsi bir tərəfdən ucuz olsa da, başqa tərəfdən torpağın məhsuldarlığını bilavasitə azaldır, relyefin dəyişməsinə-başqa sözlə torpağın erroziyaya uğramasına gətirib çıxarır. bir çox hallarda mədənlərdən əldə edilən mineralların tərkibindən bir və yaxud bir neçə element çıxarılır, başqaları isə texnoloji proseslər tam şəkildə təkmilləşdirilmədiyindən tullantı şəkildə atılır. Mineral sərvətlərdən təsərrüfatsızlıqla istifadəsinə qətiyyən yol verilməməlidir.

Hal-Hazırda dünyanın bütün ölkələrində bilavasitə dövlət tənzimlənməsi vasitəsilə mineral sərvətlərin üzə çıxarılmasına həmçinin bunlardan kompleks istifadəsinə əsalı fikir verilir, həmçinin bunların mövcud və gələcək resursları proqnozlaşdırılır.

Mineral sərvətlərin resursu heç də qeyri-məhdud deyildir. Hesablamalar onu göstərir ki, bir çox metalların və qeyri-filiz faydalı təbii qazıntıların kəmiyyəti 30-40 ildən sonra tükənə bilər. Bu səbəbdən də mineral sərvətlərdən qənaətlə, optimal və məqsədəmüvafiq istifadə olunmalıdır.

Bütün bunları nəzərə alaraq Respublikamız alternativ enerji mənbələrinin bərpa edilən resursların təkrar istehsalının genişləndirilməsinə və həmçinin mövcud resurslardan effektiv istifadə ilə əlaqəli həddən artıq iri həcmli işlər görür, layihələr realizə edir və gələcək üçün bir çox konkret olaraq strateji planlar qəbul edir. Məsələn, 2005-ci ildən Respublikamızda davamlı inkişaf konsepsiyası regionların iqtisadi və sosial inkişafının 3 dövlət proqramının qəbul edilməsi və uğurla yerinə yetirilməsi bu istiqamətdə həddən artıq böyük işlər yerinə yetirildiyini göstərir. Bununla əlaqəli bircə faktı bu qeyd etmək olar ki, son illərə kimi Respublikamızda istilik elektrik stansiyalarında istehsal edilən hər kv saat elektrik enerjisinə sərti yanacaq vahidi ilə 450 qramdan çox sərf edilirdisə, son

dövlərdə Respublikamızda tikilən yeni və müasir elektrik stansiya modullarında bu qeyd edilə rəqəm cəmisı 200 şərti olan yanacaq vahidi sərf edilir.

Tam şəkildə məlumdur ki, müasir iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafının əsas hərəkətverici qüvvəsi yüksək mənfəət qazanmaqdır. Bu məqsəd regionların təbii imkanlarından effektiv istifadəsi, ətraf mühitin qorunması mənafeylərilə ziddiyyətlər yaradar. Belə bir şəraitdə regionlarda təsərrüfatçılığın yeni formalarının inkişafının dövlət tənzimlənməsi və həmin bu inkişafın regionların təbii və həmçinin təsərrüfat imkanlarına uyğun gəlməsi diqqət mərkəzində qalmalıdır.

Yuxarıda bu qeyd edilənlərin ümumiləşdirilməi ilə belə nəticəyə gəlmək olar ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadi inkişafın əsas problemlərindən biri də resurs amili və o cümlədən ondan istifadə edilmənin dövlət tənzimlənməsi məsələsidir. Təsərrüfat subyektlərin təbii resurslardan istifadə edilmənin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi üçün konkret yollar sahəsində yeni və müasir strateji dövlət proqramlarının hazırlanması və yerinə yetirilməsi məqsədəmüvafiq olardı.

Biz bu paraqrafda milli iqtisadiyyatın formalaşması və həmçinin inkişafında iqtisadi və bilavasitə təbii resurs potensialı və bunlardan istifadə edilmənin nəzəri-metodoloji məsələləri tədqiq etməyə, Azərbaycanın bir çox resurslar sahəsində özünün konkret imkanlarını dəyərləndirməyə cəhd etdik. Tam şəkildə məlumdur ki, Respublikamızın əsas iqtisadi və həmçinin təbii resurs potensialı karbohidrogen resursları ilə əlaqəlidir. Araşdırmanın bütün sonrakı gedişi karbohidrogen resursları, həmçinin ondan istifadə nəticəsində əldə edilən gəlirlərin effektiv istifadə edilmənin dövlət mexanizminin təhlili və dəyərlənilməsinə əsaslandığı səbəbindən biz bilərəkdən karbohidrogen resurslarını araşdırmanın bu hissəsinə cəlb etmədik. Həqiqətdə isə neft ehtiyatları ilə effektiv istifadə edilmənin dövlət tənzimlənməsi məsələsi bütövlükdə milli iqtisadiyyatın dayanıqlı və davamlı inkişafının təmin olunmasında xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Qeyd edildiyi kimi, bu gün hal-hazırda Respublikamızın milli iqtisadiyyatının dayanıqlı və davamlı inkişafının əsas amili neftlə əlaqəlidir. Bu isə öz növbəsində neftin hasil edilməsinin pay bölgüsü və o cümlədən istifadə

edilmənin iqtisadi mexanizmi və həmçinin modellərinin dünya praktikasının öyrənilmə sistemi və mexanizmi və bunların Respublikamıza tətbiq edilmənin yüksəldilməsini və qiymətləndirilməsini tələb edir.

1.3. Neft gəlirlərinin formalaşması və istifadəsinin dünya təcrübəsi və onlardan Azərbaycanda istifadə imkanları

Karbohidrogen ehtiyatlarının hasil edilmənin artımı və əldə edilən gəlirlərdən istifadə edilmənin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi sistemi modellərinin xarakterik xüsusiyyətlərinin aşkar çıxarılması, qiymətləndirilməsi bu resursların istismarı gedişatında dövlətin bilavasitə iştirakı formalarının, həmçinin yerinin və rolunun müəyyən olunması bu sahədə tətbiq edilən iqtisadi və hüquqi mexanizmlərin zəngin dünya praktikasının araşdırılmasını, öyrənilməsinə nəzərdə tutur və bunların Respublikamıza tətbiq edilməsi prinsiplərini əsaslandırmağa şərait yaradır. Belə bir təhlilin məqsədyönlüyü neft sahəsinin Azərbaycan iqtisadiyyatında xüsusi bir əhəmiyyətliyi, dünya və xüsusən də milli iqtisadiyyatın inkişaf tendensiylərinə uyğun neft ehtiyatlarının istifadə edilmənin dövlət tənzimlənməsinin hazırlanması və tətbiq edilmənin vacibliyi ilə müəyyən edilir.

Bu sahədə xarici təcrübənin öyrənilməsi onu göstərir ki, heç də ümumi cəhətlərə baxmayaraq bunlar bir çox ölkələrdə tətbiq edilən tənzimləmə modellərindən irəli gələrək bir çox müxtəlif prinsiplərə malik olurlar. Həmin bu modellərin xarakterik xüsusiyyətləri aşağıda sadalananlarla şərtlənir:

- Milli iqtisadiyyatın inkişaf mövcud səviyyəsi;
- Dövlətin siyasi quruluşunun fərqliliyi;
- Regionda gedən geosiyasi məsələlərin kəskinliyi;
- İqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin tətbiq edilən modellərinin fərqliliyi;
- Respublikamızın iqtisadiyyatında təbii resurslardan istifadə edilmənin əhəmiyyətliyi;
- Neft istehsalının coğrafi – geoloji şəraiti və sairə.

– Respublikamızın dünya iqtisadiyyatına integrasiya səviyyəsi və sairə.

Təhlil onu göstərir ki, məsələn ABŞ-da neft istehsalının çox hissəsi özəl müəssisələr tərəfindən yerinə yetirilir, Norveçdə isə əsas neft hasil edən müəssisə dövlət neft şirkətidir.

Onu da qeyd etmək vacibdir ki, ABŞ-da müasir dövrdə dövlət tənzimlənməsində neft kompleksinin proqramlaşdırılmasının effektiv və mükəmməl bir sistemi formalaşmışdır. Bu sistemin əsas əlamətləri Respublikamızın neft sahəsinin vəziyyətinin dəyərləndirilməsi, həmçinin sahənin inkişafının perspektiv məqsədlərinin bilavasitə ölkə iqtisadiyyatının perspektivinin ümumi məqsədlərinə uyğun gəlməsi; dövlət tərəfindən Respublikamızın neft kompleksinin siyasi, sosial, iqtisadi və elmi-texniki aspektlərinin qarşılıqlı uzlaşdırılması; neft kompleksinin davamlı və dayanıqlı inkişafının əldə edilməsinə istiqamətlənmiş inzibati və qanunverici tədbirlər sisteminin hazırlanması, dövlət qurumları tərəfindən neft sahəsinin proqramlaşdırılması kimi çox əsas problemləri əhatə edir.

Neft sahəsinin inkişafının dövlət proqramları, xüsusən dolayı tənzimləmə metodları köməyiylə yerinə yetirilir və həmçinin əhəmiyyətli şəkildə indikativ xarakterə malik olur. Dövlət proqramında, xüsusi korporativ maraqlarına malik olan Respublikamızın iri neft müəssisələrinin koordinasiya edilmiş fəaliyyətini əsas qəbul edən real proqramları tərtib edilir.

Bu məsələnin həllində əsas rol ABŞ-ın Energetika Nazirliyinin üzərindədir. Bu nöqteyi-nəzərdən ABŞ-ın Energetika Nazirliyinin bilavasitə vəzifəsi milli ehtiyaclarla maksimal səviyyədə cavab verən energetika siyasətinin hazırlanması və o cümlədən vahid energetika sisteminin formalaşdırılmasıdır. Nazirlikdə xüsusi olaraq, neft sahəsində informasiya sisteminin bilavasitə başlanğıcını qoyan informasiya bölməsi təşkil edilmiş və onun strukturu aşağıda verilmiş vəzifələrlə müəyyən edilir: neftin hasil edilməsi və resursların müəyyən edilməsi, neft müəssisələrinin maliyyə göstəriciləri barədə məlumatların əldə edilməsi, tələbin idarə olunmasının ehtimal edilən variantlarının hazırlanması və ekstremal

şəraitlərdə enerji ehtiyatlarının təchizatı sahəsində təkliflərin hazırlamasından ibarətdir.

Maliyyə Nazirliyi özü neft müəssisələrinin maraqlarına toxunan güzəştlər və vergi sistemini idarə edir və bu sistem köməyilə neft təklifinin həcmi və həmçinin xarakterinə birbaşa təsir göstərmək gücünə malik olur. Bütövlükdə hüquqi nöqteyi-nəzərdən bu prosesin gedişatına Ədliyyə Nazirliyi nəzarət edir. Əgər neft müəssisələri kapitalın və həmçinin istehsalın təmərküzləşməsinin müəyyən kriteriyaları sahəsində sahə üçün daha iri həddə çatırsa, onda bu halda Ədliyyə Nazirliyi bunların parçalanmasını yerinə yetirir. Nazirliyin öhdəlikləri çərçivəsinə neft sahəsində rəqabətin dəstəklənməsi, həmçinin kiçik biznesə köməyin göstərilməsi, o cümlədən bir şirkət tərəfindən başqalarının alınması, əldə edilməsi sahəsində sövdələşmələrə müəyyən məhdudiyyətlərin tətbiq edilməsi kimi funksiyalar daxil edilir.

ABŞ-da neft müəssisələrinin fəaliyyətinin nəticəsi olaraq meydana çıxmış ekoloji vəziyyətə ətraf mühitin qorunması sahəsində qurumlar nəzarət edirlər. Bütün bu qeyd edilənlərlə bərabər neft müəssisələri öz vəzifələrinə uyğun şəkildə şəhərlərdə enerjinin istifadə olunması standartlarının hazırlanması, enerjiyə qənaətin olunması sahəsində tədbirlərin yerinə yetirilməsi, başqa sözlə neft və həmçinin qaza tələbatın azaldılmasına şəraitin yaradılması aid olan Mənzil Tikinti Nazirliyi ilə bağlı fəaliyyət göstərməsi məqsədəmüvafiq sayılır. Ümumiyyətlə, isə ABŞ-da bu qeyd edilən bu tip proqramları realizə etmək üçün neft müəssisələrinin fəaliyyətinə birbaşa təsir etmək iqtidarına malik olan 23 agentlik və federal nazirlik fəaliyyət göstərir.

Qeyd etmək vacibdir ki, Norveçdə də yerin təkinin istifadə olunması, həmçinin proseslərin dövlət tənzimlənməsinin bir çox müxtəlif qurumlarının arasında səlahiyyət, o cümlədən məsuliyyətlərin və səlahiyyətlərin paylanması prinsipləri və həmçinin mexanizmləri daha maraqlı və şəffaf görünür. Dövlət idarəetmə qurumlarına aşağıda sadalanalar aid edir: Norveç Neft Direktorluğu, Neft və Enerji Nazirliyi, Yerli İdarəetmə Nazirliyi, Dövlət Neft Şirkətini («Statoyl»). Bu sadalan təşkilatlar içərisində Neft Direktorluğunun icra etdiyi

funksiyalar daha çox diqqəti cəlb edir. Bunları aşağıda sadalanan kimi vermək olar:

- qanunlara, lisenziyalaşma şərtlərinə, normalara, o cümlədən, işləmələrə, neft kəşfiyyatına inzibati və maliyyə nəzarətlərinin yerinə yetirilməsi;
- işlərin təhlükəsizliyi şəraitinin yoxlanılması;
- hökumət tərəfindən təsdiqlənən şərtlərə uyğun şəkildə kəşfiyyata və ehtiyatların işlənməsinə nəzarətin yerinə yetirilməsi;
- kəşfiyyata və ehtiyatların işlənməsi problemləri sahəsində hökumətə göstərilən məsləhət xidmətlərin yerinə yetirilməsi.

Göründüyü kimi bu Neft Direktorluğunda nəinki texnoloji və geoloji bölmələr, həmçinin iqtisadi, vergi, o cümlədən hüquqi bölmələr də geniş fəaliyyət göstərir ki, bu da öz növbəsində kompleks şəkildə neft sahəsinin tənzimlənməsinin bütün məsələlər sisteminin araşdırmağa şərait yaradır.

Bütün bunlarla bərabər bir çox xarici dövlətlərdə neft sahəsində qəbul edilən qərarlara yuxarıda qeyd edilənlə yanaşı mülkiyyət münasibətlərinin, həmçinin kredit və vergi siyasətinin qiymət və hasil edilmənin mövcud səviyyəsinin, o cümlədən əmək münasibətlərin dövlət tənzimlənməsini və başqa bu kimi proseslərə dövlət müdaxiləsini də öz növbəsində nəzərdə tutur.

Yuxarıda qeyd edilən tənzimləmə yollarında neft sənayesi ilə əlaqəli mülkiyyət münasibətlərinin tənzimlənməsi xüsusi əhəmiyyətlidir. Dövlət tərəfindən bilavasitə mülkiyyət hüququnun yerinə yetirilməsinə xüsusi bir əhəmiyyətin verilməsi əsasən onunla şərtlənir ki, bir çox İEO-də dövlət ya bilavasitə iri torpaq sahibkarı və ya mülkiyyətçisi kimi, yaxud da, əsas enerji müəssisələrinin sahibi kimi çıxış etmiş olur. Belə ki, ABŞ-da quru ərazinin 32% və həmçinin 2500 metrə dərinlikli sahilboyu ərazisinin isə 97% dövlətə aiddir. Mütəxəssislərin dəyərləndirilmələrinə əsasən Respublikamızın neft resursunun 85%-ə qədəri cəmləşə bilər. Bütün bunlarla da dövlət neft ehtiyatlarının, resurslarının istismara hazırlanması və istismar edilməsi mərhələlərində sahibkarlığa nəzarətin və həmçinin tənzimlənməsinin yerinə yetirilməsinə hüquqi - iqtisadi əsasə malik olur. Bunlar isə öz növbəsində bir tərəfdən milli

suverenliyinin, o cümlədən iqtisadi və enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, başqa tərəfdən isə bilavasitə dövlətin kommersiya və iqtisadi maraqlarının uğurla yerinə yetirilməsinə və bir çox bu hallarda beynəlxalq-dünya siyasi proseslərinə müdaxilə etmək imkanını verir.

İEO-də iqtisadiyyata bilavasitə dövlət müdaxiləsi sistemi istənilən bir təsərrüfat fəaliyyətinin yerinə yetirilməsinin vacib əsası olan koordinasiya etmə mexanizmi kimi fəaliyyət göstərir. Belə bir şəraitdə karbohidrogen biznesi sahəsində dövlət və yerli müəssisələrin qarşılıqlı münasibətləri, hər bir istənilən tərəfin hüquq və öhdəliklərinin, həmçinin fəaliyyət şərtlərinin, əks edildiyi müqavilə ilə müəyyən edilir. Həmin müqavilənin əsasında isə öz növbəsində onun iştirakçılarının müxtəlif məqsədlərinin vahidliyi və o cümlədən maraqlarının qarşılıqlı uzlaşması dayanır ki, bu da öz növbəsində hər iki tərəf üçün fəmaksimal mənfəətlə iqtisadi nəticəyə müyəssər olmağa şərait yaradır. Bu halda isə əsas məqsəd ehtiyatların kəşfi və həmçinin işlənməsi ilə bərabər karbohidrogen xammal resurslarının iqtisadi cəhətdən effektiv hasilat həcminə çatmaqdan ibarətdir. Onu da qeyd etmək vacibdir ki, əsas məqsədlərlə bərabər tərəflərin hər birinə ayrı-ayrılıqda zəruri olan başqa məqsədlər də vardır. Ən son nəticə olaraq isə bütün bu qeyd edilən məqsədlərin yerinə yetirilməsinə bilavasitə hər iki tərəfin maraqlarını balanslaşdırmağa şərait yaradan razılaşma mexanizminin hazırlanmasını tələb edilir.

Belə bir şəraitdə isə bilavasitə dövlət özəl müəssisələrin bilik və təcrübələrinin neft istehsalının yüksəldilməsinə cəlb edilməsinə maraqlı olur. Çünki, əlavə xərclərin tələb edilməsinə baxmayaraq müəssisələr öz kapitallarının karbohidrogen sahəsinə qoyuluşunu yerinə yetirməyə səy göstərirlər. Dövlət müəssisələrlə öz münasibətlərinin balanslılığına çatmaq üçün bu və ya başqa bir şəkildə bu qeyd edilən əlavə xərclərin kompensasiya olunmasına çalışmalıdır. Təcrübə onu göstərir ki, uyğun dövlət qurumları ilə neft ehtiyatların kəşfiyyatı və həmçinin işlənməsi sahəsində sazişlərin bağlanması barədə müəssisələr tərəfindən qərarların qəbul olunması məhz bundan daha çox asılı olur. Bununla yanaşı isə son nəticə olaraq müəssisələrin rəhbərliyi tərəfindən son qərarların qəbul edilməsinə

geoloji axtarış, o cümlədən geoloji kəşfiyyat işlərinin yerinə yetirilməsi, o cümlədən qiymətlərin və həmçinin konyunkturanın dəyişməsilə əlaqəli risklərin dövlət tərəfindən lazımı səviyyədə zəmanətin verilməsi əsas əhəmiyyətliliyi ilə seçilir. Bununla da, dövlət və müəssisələr içərisində münasibətlərin stabilliyinin dəstəklənməsinə risk və o cümlədən riskə əsasən təminat içərisində balanslıq tələb edilir.

Bununla əlaqəli olaraq, əksər ölkələrdə müqavilələrdə ehtiyatların icarə şərtlərinin müəyyən edilməsinə xüsusi diqqət ayrılır 16. Kontraktların bir çox müxtəlif formalarında torpaq sahələrinin, həmçinin icarə şərtlərinin fərqliliyinə baxmayaraq, bütün razılaşmalarda aşağıda verilmiş əsas parametrlər nəzərə alınır: mənfəətin paylanması və xərclərin ödənilməsi mexanizmləri; nəzərə alınmış işlərin yerinə yetirilməsinə ayrılan icarə vaxtı; icarəyə qəbul edilmiş sahələrinin torpaq sahibinə geri qaytarılması və ya ödənilməsi qaydası o cümlədən şərtləri və sairə. Bu halda xüsusilə də çoxtərəfli sazişlərdə gözlənilə bilməyən təsadüflərlə əlaqəli şərtlər də həmçinin nəzərə alınır ki, bunlara aşağıda sadalananları aid etmək olar: yeni və müasir qanunların qəbul edilməsi və yaxud bunlara edilən düzəlişlərin qüvvəyə minməsinin nəticəsi olaraq müəssisələrin iqtisadi və kommersiya maraqlarının müdafiə edilməsi, ehtiyatların az təsdiq edilən sahələrinin öz sayəsində işlənməsi sahəsində işlərin təşkil olunması qaydası və sairə. Bununla da hər bir istənilən tərəfin iqtisadi və kommersiya maraqlarına riayət edilməsinə lazımı qədər hüquqi zəmanət verilir.

Dövlətin bu sahədə mövcud olan fəaliyyətinin vacib yollarından biri heç bir şübhə yoxdur ki, istehlakçıların inhisarların təzyiqindən müdafiə edilməsi, başqa sözlə dövlətin anti-inhisar fəaliyyətidir. Tam şəkildə məlumdur ki, belə bir funksiya ABŞ-da Federal Ticarət Komissiyasına və həmçinin Ədliyyə Nazirliyinə həvalə edilmişdir. Əgər hər hansı bir gizli sövdələşmə faktı, başqa sözlə neft müəssisələrinin hasilat və əsasən də qiymət sahəsində əldə olunmuş-razılaşdırılmış siyasətinin yerinə yetirilməsi aşkar edilsə, bunlar məhkəmədə bilavasitə iddia qaldırırlar, həmçinin bu və ya başqa şirkətin neft və əsasən də neft məhsullarının hasil edilməsi, emalı, o cümlədən satışı mövcud səviyyəsinin müəyyən hər hansı

bir hədd göstəricisindən daha çox olmamasına nəzarət etdilər. Qeyd edilən bu halda bunlar həmin şirkətin regional strukturunu bilavasitə anti-trest qanunlarının tələblərinə tam şəkildə uyğunlaşdırmaq üçün şirkətin yerli filiallarını məcburi şəkildə yenidən satmağa, o cümlədən bunları iri həcmdə cərimə edə bilirlər.

Hal-hazırda ABŞ-da neft korporasiyalarının istehsal sahəsində və həmçinin bazarda fəaliyyəti daha çox bunların bilavasitə QKB-nda vəziyyətləri və mövqeləri ilə şərtlənən iri səhmdar müəssisələr kimi xarakterizə edilə bilirlər. Bu hal dövlətə bazar mexanizminin tənzimlənməsini bilavasitə metodlarla, həmçinin qiymətli kağızlar sahəsinə təsir etmək imkanı verir. Burada əsas mövqe Birjalar və Qiymətli kağızlar sahəsində Komissiyasına aiddir. Onun, uzunmüddətli xarakterə malik qiymətli kağızların emissiyası, həmçinin vasitəçiliyi və alqı-satqı ilə məşğul olan əsasən xüsusi və başqa institutların fəaliyyətlərini bilavasitə tənzimləyən qanunlar, o cümlədən təlimatlar hazırlamaq səlahiyyətləri vardır. Kommisiyanın bu sahədə öz qarşısında qoyduğu vəzifə həmçinin«intermidasiya»nın gücləndirilməsi anlayışı ilə ifadə edilir. Maliyyə sahəsində, real bazarlarda «azad rəqabətin» mövcud olduğunu başqa sözlə komissiya öz növbəsində pul fondlarının sürətli, həmçinin yumşaq yaradılması və bunların maliyyə vasitəçiliyi sistemi sayəsində daha mənfəətli və gəlirli sahələrə yönəldilməsinə şəraitin olduğunu göstərir. Bu Komissiyanın tənzimləmə sahəsinə bir çox müxtəlif maliyyə institutları aiddir: investisiya bankları, fond birjalrı, birja və həmçinin birjaya aid olmayan qiymətli kağız ticarətçiləri və sairə. Komissiyanın həmçinin dolayı fəaliyyəti də öz növbəsində qiymətli kağızların bir çox əsas elementlərinə əsasən də neft korporasiyalarına aid edilir. Səhmlərin alqı-satqısında fond birjalrı əsas rola malikdirlər, öz növbəsində ikinci dərəcəliləri isə birja olmayan (diler) kontorlardırlar. İnvestisiya bankları müəssisələrə yeni və müasir səhmlərin istehsallarında və həmçinin yerləşdirilməsində köməklik edir, QKB-nın ümumi konyunkturasını müəyyən etmiş olur, eyni zamanda bir şirkət tərəfindən başqasının əldə edilməsi sahəsində, başqa sözlə birləşmə və qovuşmalar sahəsində bir çox müxtəlif növ sövdələşmələrini yerinə yetirirlər.

Dövlətin vergi siyasəti neft müəssisələrinin fəaliyyətinin tənzimlənməsinin əsas vasitəsi kimi energetikanın inkişaf planları ilə nəzərə alınmış yollarda enerji təsərrüfatının inkişafını bilavasitə formalaşdıran alət kimi fəaliyyət göstərir. Tam şəkildə məlumdur ki, vergi siyasəti dövlətin maraqlarının və özəl müəssisələrin maraqlarının toqquşduğu çox mürəkkəb olan bir sahədir. Bu səbəbdən də bu sahədə maraqların balanslığının gözlənilməsi çox mühümdür. Bu nöqteyi-nəzərdən də vergi rejimi aşağıda sadalananları nəzərə almalıdır: kəşfiyyat -axtarış işlərinin aparıldığı mühit, resursların istismarını nəzərə alan imkanları, həmçinin infrastrukturun olması və sairə. Məsələn, bir çox Afrika ölkələri dəniz şelfində neft ehtiyatlarının kəşf edilməsinin potensial imkanlarına malik olsalar da, bunların əksəriyyəti geoloji kəşfiyyatların yerinə yetirilməsində vacib təcrübəyə və vacib istehsal infrastrukturuna malik olmadığı səbəbindən həmin neft ehtiyatlarını mənimsəməyi bacarmırlar.

Hər 2 halda, bu işlərin hər birinin yerinə yetirilməsində risklərin, həmçinin xərclərin əhəmiyyətli şəkildə artıq olması nəzərə alınaraq vergi şərtləri öz növbəsində daha əlverişli olmalıdır ki, o müəssisələrə bu sahəyə vəsait qoyuluşunu stimullaşdırmağa, həmçinin geoloji-kəşfiyyatın arzu edilən keyfiyyətinin əldə edilməsi (ehtiyatların kəşfiyyat səviyyəsi) və sonradan kəşf edilmiş resursların istismar edilməsinin optimal bir rejiminin təmin olunmasına imkan versin.

Tam şəkildə məlumdur ki, dünyanın bütün yerində dövlət vergi daxilolmalarının formaları çox müxtəlifdir. Lakin buna baxmayaraq heç də uzaq olmayan keçmişdə tətbiq edilən və yaxud hal-hazırda mövcud olan vergiyə cəlb edilmənin ən ümumi formaları ayrılı bilər. Müəssisələrin dövlətə ödədikləri vergilərin bir çox əsas növü, bilavasitə qazandıqları mənfəətdən əldə edilən mənfəət vergisidir.

Zənnimizcə onu qeyd etmək vacibdir ki, ABŞ-da vergi sistemi iqtisadi konyunkturada meydana çıxan dəyişmələrə çox çevik reaksiya verir. 1959-1973-cü illərin sabit qiymət mövcud səviyyəsində bilavasitə neftin qiymətinin inflyasiyanın nəzərdə tutulması ilə tədricən olsa da aşağı endiyi vaxtda neft müəssisələrinə vergiyə cəlb edilən mənfəətə edilən bir çox güzəştlərdən geniş şəkildə istifadə

etmək imkanı yaradıldı. Bununla bərabər xaricdə əldə edilən və orada yenidən investisiya olunan mənfəət vergiyə cəlb edilmirdi.

XX əsrin 70-ci illərdə dünya bazarında neft qiymətlərinin sürətli artması zamanı əsas neft konsernləri üçün bir çox güzəştlər ləğv olundu. Bundan başqa əldə edilən əlavə və o cümlədən artıq mənfəətə vergi tətbiq edilməyə başlandı ki, bu da öz növbəsində adi gəlir vergisini bilavasitə tamamlayaraq neftin qiymətinin çoxalması sayəsində əldə edilən mənfəətin artıq hissəsini «kəsməyə» şərait yaradırdı. Öz növbəsində XX əsrin 80-ci illərdə bu neft qiymətin aşağı endiyi vaxtlarda «əlavə mənfəətə» qoyulan verginin əhəmiyyətli dərəcədə aşağı düşməyə başladı (1981-1985-ci illərdə təxminən 16 milyarddan 5 milyard \$ qədər 3 dəfədən çox aşağı düşmüşdü). Bununla da, şirkətin dövrüyyəsində, vergilərin payı həm xərclərin (belə ki, bunlar nə qədər artıqdırlarsa, öz növbəsində mənfəət də bir o qədər aşağıdır, həmçinin bu zaman vergilər üçün «yer» də öz növbəsində bir o qədər də az olur) həmçinin qiymətlərin mövcud səviyyəsindən də asılı olur (bunlar nə qədər artıqdırlarsa, mənfəət bir o qədər yüksək olur), uyğun olaraq vergilərin həcmi də artmağa tendensiya edir.

Təcrübə onu göstərir ki, müəssisə və korporasiyaların mənfəətindən vergilərin tutulmasından başqa, hökumət bu müəssisələrin satdıqları məhsulları da vergiyə cəlb edir. Bu qeyd olunan vergi istehlak tələbinin strukturunun yaranmasının vasitəsi kimi fəaliyyət göstərir. Belə ki, ABŞ-da son dövrlərdə ya idxal edilən neftə, yaxud da ki, satılan benzinə bilavasitə dövlət vergisinin artırılması barədə məsələ fəal şəkildə müzakirə edilir. Bundan başqa, neft müəssisələri bütün korporasiyalar kimi xüsusən də istehsal vasitələrinin dəyərinin mövcud səviyyəsindən asılı olan mülkiyyət vergisi və ya korporativ vergi ödəyirlər.

Bütün bunlarla bərabər qeyd etmək vacibdir ki, kontingental şelfin istismarında əsas investorunun bilavasitə dövlət olduğu Norveçdə onun neft kompleksinin fəaliyyətinə birbaşa təsirinin maliyyə mexanizmi artıq 1975-ci ildə qəbul edilmiş xüsusi vergi sistemi çıxış edir. 1992-ci keçirilən islahatdan sonra bilavasitə mənfəətin 50%-dən vergi tutulmasını nəzərə alan xüsusi bir vergi rejimi

eyni zamanda rentanın neft müəssisələrindən dövlətin xeyrinə olaraq yenidən bölüşdürülməsinə əsas olmuşdur. Belə ki, inzibati vergıqoymaya baxmayaraq, Norveç dövlətinin vergi sistemi özünün bilavasitə çevikliyi ilə kəskin şəkildə seçilir. Bu zaman, vəsaitlərin kontinental şelfin istismarına investisiya kimi tətbiq edən müəssisələr üçün əldə edilən gəlirdən investisiyaların nəzərə alınması sistemi nəzərdə saxlanılır ki, bu da, öz növbəsində vergiyə cəlb etmə bazanı aşağı salır, eyni zamanda da investisiya proseslərin stimullaşdırılmasının da lazımı qədər effektiv rola malik olduğu üzə çıxır.

Yerin təkinin istifadə olunmasına əsasən İngiltərədə son illərə qədər daha mükəmməl və mütərəqqi vergi sistemi sayılır. Bu onun sadəliyi və eyni zamanda bununla bərabər çevikliyi ilə xarakterizə edir. Neft sahəsi timsalında verilmiş sistem ancaq «royalti» deyil, həmçinin korporasiyaların mənfəət vergisini və eyni zamanda neft gəliri vergisini də aid edir. Vergi sistemi karbohidrogen ehtiyatlarının istismarının genişləndirilməsinin bir aləti kimi də istifadə edilir. İngiltərədə vergiyə cəlb etmə və eyni zamanda rüsum rejimi hökumət tərəfindən bu ehtiyatların işlənilməsi sürətinin dəyişməsinə istifadə edilən başlıca alət kimi istifadə edilir.

1985-ci ildən İngiltərədə dənizdə neft çıxarılması üçün lisenziyaların verilməsi üzrə maliyyə rejimi 3 prinsipial elementlərdən təşkil edilmişdir: rüsumlar, neft istehsalından əldə edilən gəlir vergisi və o cümlədən xüsusi korporasiya vergisi. Bununla yanaşı həvəsləndirmə tədbiri kimi dənizin müxtəlif karbohidrogen ehtiyatları bu rejimin bir çox elementlərindən azad olunmuşlar. Belə maliyyə siyasəti rentabelliği o qədər də yüksək olmayan neft yataqlarında da aktivliyi tənzimləməyə şərait yaradır.

İEO-də dövlətin və hökumət qurumlarının neft müəssisələrinə müdaxilə etdiyi iqtisadi alətlər içərisində dövlət banklarının fəaliyyətləri milli energetika proqramlarına və həmçinin planlarına uyğun olan müəssisələrə verilən ssudalar və bank kreditləri xüsusi yerə malikdir. Bununla bərabər çox vaxt milli energetika proqramlarının əsas əhəmiyyətli hissəsini də dövlət bilavasitə özü maliyyələşdirir.

Bu zaman bank kreditlərinin həcmələri və bunların verilməsi şərtləri, ölkələr üzrə çox geniş diapazonlarda dəyişir. Bildirmək lazımdır ki, bu hər şeydən qabaq ölkələrin yerinə yetiridikləri energetika siyasətinin xüsusiyyətindən, enerji daşıyıcılarının xarici və daxili bazarının konyunkturasından, vəziyyətindən və başqa amillərdən asılı olur. Əsas isə kredit siyasəti aparılan vergi siyasətindən fərqli olaraq heç də donmuş deyil, həmçinin iqtisadi konyunkturanın dəyişməsinə bilavasitə çevik reaksiya verməsi də xüsusi olaraq qeyd edilməlidir.

Həmçinin əksər ölkələrdə bu tip məqsədlər üçün xüsusi ixtisaslaşmış bank da yaradılır. Məsələn, Avropa İttifaqı ölkələri energetika sahəsində özlərinin ümumi Qərbi Avropa energetika siyasətinin stimullaşdırılması üçün xüsusi ixtisaslaşmış Avropa İnvestisiya Bankı təsis edilir. Bu bank, Qərbi Avropanın «enerji müstəqilliyinin» əldə edilməsi istiqamətində getdikcə daha çox proqram layihələrini yerinə yetirən müəssisələrin kreditləşdirilməsini yerinə yetirir. Qərbi Avropanın müstəqil plan qurumlarının hesablamlarına əsasən bu kreditləşdirmə Avropa İttifaqı ölkələrində neftin illik idxalını əhəmiyyətli şəkildə azaltmağa imkan vermişdir.

Müasir bazar iqtisadiyyatının tənzimlənməsində, karbohidrogen sahələrinin inkişafının idarə edilmədə vasitə kimi çox vacib əhəmiyyətli rola qiymətlərin əmələ gəlməsi mexanizmi aiddir. Amerika iqtisadçı mütəxəssislərin mülahizələrinə əsasən qiymətlərin əmələ gəlməsi mexanizminin optimallığı aşağıda sadalanan proseslər içərisində düzgün praporsiyanın seçilməsinə şərait yaradır:

- Uzunmüddətli təhlili əsasında son istehsal xərclərinin optimal formalaşan qiymət və uyğun olaraq mərkəzləşdirilmiş neftin satışı arasında;
- Qiymətlərin əmələ gəlməsi mexanizmi əsasında bazar qiymətlərin və uyğun olaraq neftin sərbəst satışı arasında və sairə.

Ümumən isə, mərkəzləşdirilmiş və eyni zamanda qeyri-mərkəzləşdirilmiş münasibətlərin vəhdət şəkilində tətbiq edilməsi son nəticə olaraq dövlətin neft sahəsində siyasətinin yaranmasının daha məntiqli istiqaməti sayılmalıdır.

ABŞ-da XX əsrin 50-60-cı illərdə neftin qiymətinin sabitliyi dövlətin bilavasitə təsiri olmadan saxlanılırdı. Lakin, buna baxmayaraq, burada neftin və eyni zamanda neft məhsullarının istehsalına məcburi kvotaların tətbiqi ilə neft hasilatının mövcud səviyyəsinə nəzarətli olan bir sistem fəaliyyət göstərirdi. Qeyd edək ki, ABŞ-da neftin qiymətlərinə bilavasitə federal nəzarət XX əsrin 70-ci illərdə dünya neft qiymətlərinin sürətli artdığı bir dövrdə istifadə edilməyə başladı. O, iqtisadiyyatın davamlı və dayanıqlı inkişafına qiymət artımı ilə əlaqəli mənfi təsirlərin bir qədər olsa yumşaldılmasına yönəlmişdi. Bu halda «köhnə» neft, başqa sözlə 1973-cü ilə qədər açılmış olan yataqlardan hasil edilmiş neft üçün bilavasitə yuxarı hədd təyin edilmiş, eyni zamanda daha yüksək səviyyə isə «yeni» neftə, başqa sözlə tənzimlənməyən qiymətlərin tətbiq edilməsi isə, hasil edilməsi və o cümlədən qiymətləri tələbin tərəddüdlərinə kəskin şəkildə məruz qalan uyğun olaraq tərəddüd edən «kasıb» adlı yataqlar üçün nəzərə alınmışdır.

Müasir dövrdə müəssisələrin hasil etdikləri neftin həcmnin tənzimlənməsi xüsusən federal deyil, həmçinin ştat qurumları tərəfindən yerinə yetirilir. Ştatların rəhbərlikləri neftin istehsalının tənzimlənməsinin ştat qanunvericiliyinə riayət etməyənlər üçün beynəlxalq-dünya neft alqı-satqı kanallarının ağzını bağlamaq hüququnu verə bilən federal qanunvericiliyə əsasən sanksiyalaşdırılır. Bununla da bilavasitə federal orqanlar müxtəlif ştatların neft hasil edilməsinin məhdudlaşdırılması prosesinə dolayı yolla da olsa cəlb edilmiş olurlar. Neftin hasilat qiyməti və həmçinin hasilat həcmi barədə qəbul edilmiş qanunlara riayət etməyənlər çox kəskin şəkildə cərimələnirlər.

Dövlət həmçinin ştatlarda yanacaq-energetika ehtiyatlarının ticarətini və daşınmalarını da tənzimləmiş olur. Məsələn, ştatlararası daşımalara nisbətən ştat daxilində hər hansı bir eyni məsafədə daşımalar xeyli aşağı qiymətə ödənilir.

Tərəfimizdən, yuxarıda yerinə yetirilən təhlildən belə bir nəticələrə gəlmək olar ki, beynəlxal təcrübədə neft hasil edilməsinin və eyni zamanda neft qiymətlərinin tənzimlənməsinin 2 modellərinin prinsiplərinin, xarakterik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi Respublikamız üçün kəskin maraq doğurur:

«Avropa» və «Amerika» modellərinin fərqli xüsusiyyətlərini aşağıda sadalanan kimi vermək olar:

- «Amerika» modellərinin fərqləndirici xüsusiyyəti dövlətin rolunun, xüsusən iqtisadi və qanunverici tənzimləmə ilə məhdudlaşdırılması;
- Əksinə «Avropa» modelinə dövlətin mineral resurs sahəsində «bilavasitə iştirakı» və onun inkişafının isə həm tam şəkildə dövlətin, həmçinin onun müxtəlif ərazilərinin iqtisadi və sosial inkişafı məsələlərinin həlinə təsirini daha da gücləndirməyə cəhd etməsi xasdır.
- «Avropa» modellərinin fərqləndirici xüsusiyyəti həmçinin yerin təki üzərində dövlət mülkiyyətinin mövcudluğudur.
- Bir qayda şəkildə yuxarıda əsasən nəzərdən keçirilən ölkələrdə neft ehtiyatlarının istifadə olunması proseslərinin idarə olunması və tənzimlənməsi sahəsində funksiyaların əsas hissəsi dövlətin vahid şəkildə bir idarəetmə orqanın bilavasitə himayəsi altında birləşir.

Son nəticə olaraq neft sahəsinin inkişafının bilavasitə dövlət tənzimlənməsi mexanizmi öz növbəsində özünü konkret olaraq hasilat üzrə pay sazişinin fərqli bir iqtisadi mexanizmində özünü göstərir.

Beynəlxalq təcrübədə xüsusilə İEOÖ-in neft istehsalında hasil edilmənin pay bölgüsü sazişləri (HPBS)20-ci əsrin 60-cı illərində uğurla tətbiq edilməyə başlamışdı. Hasilatın Pay Bölgüsü Sazişləri layihələrinin işə başlanması üçün ilkin və zəruri şərtlər kimi, bu şəkildə investisiya formasını qəbul edən hər bir ölkə neft ehtiyatlarına malik olması, lakin, buna baxmayaraq, həmin ölkənin lazımı miqdarda milli kapitalla, vacib texniki səviyyəyə, həm də bu ehtiyatların sərbəst şəkildə istismarı üzrə təcrübəyə, o cümlədən kadrlara malik olmadığına əsasən, «ümumi əsaslarla» xarici kapitalın cəlb olunmasına razılıq versin, bu da, milli investisiya rejiminə qənaətbəxşliyin çətinləşdirilmiş bir haldır.

Əsasən layihənin bütün fəaliyyət vaxtı ərzində onun parametrlərinə bilavasitə təsir edən iqtisadiyyatın qeyri-sabitliyin əsas 2 amilini qeydə edə bilərik : qiymətlərin bazar konyunkturası, eyni zamanda hüquqi-institutsional qeyri-

müəyyənlik. Bu hal da hər şeydən qabaq «oyun qaydalarının», xüsusən də vergi sahəsində (bu xüsusən keçid iqtisadiyyatlı ölkələrə xasdır) tez-tez meydana çıxan və ziddiyyətli dəyişmələrlə əlaqəli olur.

Tam şəkildə məlumdur ki, neft sahəsində müəssisələrin fəaliyyəti həddən artıq riskli xarakterə malik olurlar, belə ki, təbii ehtiyatların mövcudluğunu, kəmiyyətini və keyfiyyətini, həm də bunların hasilat dəyərini, o cümlədən dünya bazarlarında gələcəkdə mövcud ola biləcək qiymətlərini qabaqcadan görmək, eyni zamanda dəqiq müəyyənləşdirmək həddən artıq çətindir. Bu nöqtəyi-nəzərdən neft sahəsində bu sahədə olan layihələrin mənfəətliliyi haqqında qabaqcadan qəti bir fikir söyləmək həqiqətdə qeyri-mümkündür. Başqa tərəfdən isə neft ehtiyatları bərpa edilməyən resurs olduğundan, bunların durmadan artan tələbatları ödəmək üçün yeni ehtiyatlarının istismarı tələb edilir. Adətən mineral ehtiyatların istismarsına edilən investisiyalarla ilk mənfəətin əldə edilməsi arasında bir qədər çox vaxt keçir. Layihənin vaxtı bir çox hallarda o qədər uzun olur ki, bir çox hallarda bir neçə tsikllərin (iqtisadi) vaxtını belə üstələyir. Belə ki, layihənin belə bir uzun müddətliyi bilavasitə sahənin əsas risklərini müəyyən etmiş olur. Xüsusi halda isə son 30 ildə (iri ehtiyatların işlənməsi dövrü ilə müqayisə edilən müddət) neftin qiyməti heç də bir neçə faiz deyil, həmçinin dəfələrlə tərəddüd etmişdir. Bu strategiyaya əsasən investisiyalar monoməhsul istehsalını bilavasitə təmin edən, həmçinin buradan çıxarıla və ya başqa bir məhsulun istehsalına cəlb edilə bilinməyən xalis ixtisaslaşmış avadanlıqlara qoyulurdu. Bu zaman layihənin öz növbəsində risklərilə mübarizənin yeganə vahid üsulu HPBS rejiminin təmin etdiyi başqa sözlə, məhsulun bölgüsünün bilavasitəçevik şkalası və həmçininrentabellik göstəricilərindən asılı olaraq fəaliyyət göstərən stabil tənzimləyicinin olması vasitəsilə layihənin reallaşdırmasına maksimal sabit iqtisadi mühitin təmin olunmasıdır.

Beləliklə də, investisiyaların həm neft sahəsinə, həmçinin ümumən bütün iqtisadiyyatın ehtiyacını üçün cəlb olunması formalarından biri HPBS. HPBS beynəlxalq aləmdə-dünyada lazımı qədər uzun bir müddətdir ki, uğurlu şəkildə tətbiq edilir və bununla da təkcə iqtisadiyyata investisiyaların cəlb etməsi

mexanizmi kimi deyil həmçinin daha geniş və əhatəli məqsədlərlə istifadə edilir. Heç bir şübhə yoxdur ki, yer təkinin istismarında istifadə edilən ənənəvi rejim, o cümlədən mexanizmlər ilə bərabər HPBS yerinə yetirilməsindən bilavasitə və həmçinin dolayısı ilə ölkə iqtisadiyyatına edilən makroiqtisadi təsirlər nəzərdən qaçırıla bilməzlər. HPBS rejimindən istifadə edilərsə belə də, mineral resursun çətin hasil edilən resurslarının, o cümlədən lazımı qədər resursa malik olmayan ehtiyatların işlənməsinə, həmçinin kəşfiyyatın aparılmadığı və əsasən də şelfdə yerləşən ehtiyatların işlənməsinə şərait yaradır.

Təhlil onu göstərir ki, Hal-hazırda bu gün hal-hazırda HPBS istinadən iqtisadiyyatın real sahəsinə investisiyaların cəlb etməsi mexanizmi uzun illərdir ki, dünyanın 50-dən çox ölkəsində tətbiq edilir.

Həmçinin onu da bilavasitə qeyd etmək vacibdir ki, HPBS konsepsiyası ilk dəfə olaraq kənd təsərrüfatında və bundan sonradan isə neft və qaz hasil edilmə sahəsində tətbiq edilməni tapmış olan Indoneziyada meydana çıxmışdır. HPBS mexanizmi indiki zamanda Çində, Qvatemalada, Malaziyada, Misirdə, Liviya, Suriyada və bir başqa ölkələrdə də tətbiq edilir.

Araşdırmalar onu göstərir ki, beynəlxalq təcrübəsində istifadə edilən bütün istənilən HPBS -ləri 3 əsas modellərə ayırılabilir:

1. Məhsulun 2 pilləli bölgüsünü nəzərə alan model.
2. Məhsulun 3 pilləli bölgüsü prinsipinə əsas tutan model.
2. Məhsulun bilavasitə bölgüsünü nəzərə alan model (Suriyada, Liviya tətbiq edilir).

Bütün qeyd edilənləri biz ümumiləşdirməyə cəhd etsək, onda onu qeyd etməliyik ki, HPBS rejimi ümumilikdə, realizə etmədən əldə edilən gəlirin tərəflərin istənilən birinin başqasına, onun bu bir hissəsinin əvəzinə, və yaxud da hasil edən özünün bilavasitə faydalı ehtiyatlarının bir hissəsinin faydalı təbii qazıntıların hasil edilmənin eksklyuziv hüquq verən və məcburi zərurət olmadıqda layihənin realizə edilmənin bütün vaxtı ərzində sazişin əsas olan bəzi kommersiya şərtlərinin dəyişdirilməsi öhdəliyinin götürüldüyü, başqa tərəfin isə özünün bilavasitə texnoloji imkanlarından, başlıca olaraq isə maliyyə

resurslarından geniş şəkildə istifadə edərək öz işinə və o cümlədən riskə əsasən mükafat kimi neft hasilatını müəyyən bir hissəsini öz mülkiyyətinə alaraq həmin bu faydalı təbii qazıntıları hasil etmək öz növbəsində öhdəliklərdə öz üzərinə qəbul etdiyi əməkdaşlığın universal, lazımı qədər də çevik bir forması hesab etmək olar.

Fəsil II. Azərbaycanca neft sektorunun inkişafının mövcud vəziyyətinin GZİT təhlili və dəyərləndirilməsi

2.1. Azərbaycanca neft strategiyasının reallaşdırılmasının nəticələri və onların makroiqtisadi xarakteristikası

Məlum tarixi ədəbiyyata istinadən qeyd etmək olar ki, Azərbaycanda neft istehsalının tarixi kökləri hədən artıq qədim dövrlərə gedib çatır. Belə ki, hələ eramızdan 100 illər qabaq bu ərazidə ibtidai üsullarla neft hasil edildikdə və bir çox müxtəlif ölkələrə karvan yolları ilə daşındığı tarixi əsaslı faktlarla sübut edilir. Belə ki, ərəb coğrafiyaşünasları, tarixçiləri və səyyahlarından biri olan Əhməd Əl-Bəlaruri (9-cu əsr) Abşeronda olan iqtisadi həyatın çox qədimdən neftlə əlaqəli olduğunu bildirmiş, Əbu-d-Həsən Əli Məsudi (10 əsr), Əbu-İshaq İstəxri (11-15-ci əsrlər), Bakının neftli torpağı, o cümlədən Abşeronun «qara» və «ağ» nefti haqqında geniş məlumat vermişdir. Marko Polo (13-14-ci əsrlər) (İtalyan səyyahı) yaxın Şərq ölkələrinə Bakı neftinin nəqli, alman səyyahı və diplomatı Adam Oleari (17-ci əsr) Bakıda olan neft quyuları, Evliya Çələbi (XVII əsr) (türk səyyahı) neft mədənləri, neftin Orta Asiyaya, Türkiyəyə, İrana və Hindistana nəqli və həmçinin neftin gətirdiyi bilavasitə illik gəlir haqqında ətraflı məlumat vermişdir. Balaxanıda yerləşən neft quyularından birində tapılmış daş üzərində olan yazı quyunun (dərindən 35 m olan) hələ 1594-cü ildə məşhur usta Allahyar tərəfindən qazıldığı və istifadəyə verildiyi qeyd edilib. Əhməd Əmin Razinin (İran, 1601) məlumatına əsasən 16-cı əsrin başlanğıcında Bakının ətrafında təqribi hesablamalara əsasən 500-ə qədər bu cür neft quyusu və çalaları var idi ki, bunların içərisindən də həm «qara», həmçinin «ağ» neft hasil edilmişdi. Alman həkim, təbiətşünası və səyyahı Kempfer Engelbert 1683-cü ildə İsveç krallığının səfirliyinin katibi kimi Abşeronda Balaxanı, Suraxanı Binəqədidə olmuş, neftin Abşeron yarımadasından bilavasitə İrana, Şimali Qafqaz və Orta Asiyaya daşınmasını təsvir etmişdir. 1803-cü (1798) ildə isə Bakı sakini Mənsurbəyov Qasımbəy dənizdə, Bibiheybət yaxınlığında, sahildən 30 m və 18 m aralıda 2 neft quyusu qazdırmışdır.

Onu da qeyd etmək vacibdir ki, neftin bilavasitə sənaye üsulu ilə hasil olunmasının, emalının, o cümlədən tankerlərlə, dəmir yolu, həmçinin boru kəmərləri ilə nəql olunmasının, açıq dənizdə neft ehtiyatlarının kəşf edilməsi və istismar olunmasının əsası Respublikamızda qoyulmuşdur. Məhz bu səbəbdəndir ki, Bakının neftçiləri beynəlxalq- dünya səviyyəsində qazın və neftin hasil edilməsi və nəqli sahəsində innovasiyanın əsas generatoru kimi məşhur idi.

Öyrənilən məsələ ilə əlaqəli mövcud ədəbiyyatlarda Respublikamızın neft sənayesinin inkişafını əhatə edən tarixi bir neçə mərhələyə bölünə bilər ki, bunların da hər birinin özünə aid xüsusiyyətləri olmuşdur. Belə ki, qeyd etmək vacibdir ki, hər bir istənilən mərhələnin özünə aid xüsusiyyətləri mövcuddur ki, biz də bunların hər birinə əsaslı dəyişikliklər etmədən tədqiqatda vermək qənaətinə gəlmişik.

SSRİ-nin dağılmasının nəticəsi olaraq Respublikamızın müstəqil dövlətə çevrilməsi, o cümlədən bazar iqtisadiyyatı sisteminə keçidi və Respublikamızın yeni və müasir tarixini əhatə etməklə «yeni və müasir neft strategiyası»nın yaranması ilə xarakterizə edilə bilər.

Tam şəkildə məlumdur ki, müstəqil Azərbaycanın ərazisi karbohidrogen resursları ilə zəngindir. Xəzər dənizinin Azərbaycan sahəsində və Abşeron yarımadasında iri həcmli qaz və neft ehtiyatları və strukturları vardır ki, bunlardan istifadə Respublika iqtisadiyyatının davamlı və dayanıqlı inkişafının bütün dövrlərində əsas rol oynamışdır. Respublikamız dövlət müstəqilliyi bərpa olunduqdan sonra Respublikamızın təbii resurslarından xalqın rifahının bilavasitə yaxşılaşdırılması və o cümlədən iqtisadiyyatın yüksəlişi naminə effektiv istifadə edilməsi daha böyük əhəmiyyətlə seçilmişdir.

Azərbaycan ərazisində indiyə qədər 71 qaz və neft yataqları açılmışdır ki, bunlardan 43-ü quruda, 28-i isə Xəzər dənizinin Azərbaycan sahəsində yerləşir. Hal-hazırda 36-sı dənizdə, 54-i o cümlədən quruda, 18-i yatağın işlənməsi (istismar edilməsi) davam etdirilir, o cümlədən 9 yataq isə kəşfiyyat olma mərhələsindədir.

Azərbaycanda ehtiyatların işlənməyə (istismara) başlanmasından hal-hazırkı dövrədək 1,5 milyardan çox ton (kondensatla birlikdə) neft və 480 milyard m³ çox qaz hasil edilmişdir, həmçinin (kondensatla birlikdə) 0,5 milyard ton neft dəniz sahəsindəki yataqlardan və 352 milyard m³ qaz hasil edilmişdir.

Azərbaycanda neft istehsalının inkişafı xüsusən Xəzər sahəsindəki ehtiyatların istismar edilməsi ilə əlaqədardır. Mütəxəssislərin hesablamalarına əsasən, Xəzərdə potensial neft resursı 7-28 mrd. T (50-200 mrd. Bareldir) və Xəzəryanı ölkələr arasında bunların bölgüsü aşağıda sadalanan kimidir:

Xəzərin Respublikamıza aid sahəsində təsdiq edilmiş resurslar 500-1736 mln. T (3,6 – 12,5 mlrd barel), ehtimal resurslar 3,8 mlrd t yaxın (27 mlrd. Barel), ümumi neft resursı 4-6 mlrd t (30-40 mlrd barel).

Qazaxıstana aid: təsdiq edilmiş resurslar 1389-2449 mln. T (10-17,6 mlrd barel), ehtimal resurslar 11,8 mlrd t yaxın (85 mlrd. Barel), ümumi neft resursı 13,2-14,3 mlrd t (95-103 mlrd barel).

Türkmənistana aid: təsdiq edilmiş resurslar 236 mln. T (1,7 mlrd barel), ehtimal resurslar 4.4 mlrd t yaxın (32 mlrd. Barelə), ümumi neft resursı 4,7 mlrd t (34 mlrd barel).

Rusiyaya aid: təsdiq edilmiş resurslar 0,4 mln. T 0,3 mlrd barel (), ehtimal resurslar 694 mln t yaxın (5 mlrd. Barelə), ümumi neft resursı 694 mln t (5 mlrd barel).

İran İslam Respublikasına aid: təsdiq edilmiş resurslar 13,9 mln. T (0,1 mlrd barel), ehtimal resurslar 1,7 mlrd t yaxın (12 mlrd. Barelə), ümumi neft resursı 1,7 mlrd t (12 mlrd barel). (Jurnal «Azərbaycan Neft Təsərrüfatı, 1, 2007 il)

Azərbaycanın ümummilli lideri, Ulu öndər Heydər Əliyevin qətiyyətli

Siyasətinin nəticəsi olaraq 1994-cü ildən başlayaraq yerinə yetirilən yeni və müasir neft strategiyası Respublikamızın beynəlxalq-dünya iqtisadi sistemə tədricən integrasiyasında və o cümlədən ölkəyə xarici investisiyaların gətirilməsində əsas rol oynamışdır. Onun bilavasitə şəxsi təşəbbüsü və həmçinin rəhbərliyi altında Xəzər dənizinin Azərbaycan sahəsində yerləşən karbohidrogen ehtiyatlarının işlənilməsinə aid dünyanın qabaqcıl neft TMK ilə bağlanmış «Əsrin müqaviləsi» adlı saziş müasir dövrdə Respublikamızın karbohidrogen sənayesinin inkişafına yeni və müasir təkan vermişdir.

«Əsrin müqaviləsi» bağlandıqdan sonra Xəzərin Azərbaycan sahəsində ehtiyatların birgə işlənməsi və istismar edilməsi sahəsində «pay bölgüsü prinsipinə» bilavasitə əsaslanan yeni və müqavilələr imzalanmışdır:

Ən başlıcası isə son dövrlərdə şirkətin təsisçiliyi ilə meydana gəlmiş 34 birgə müəssisə, 13 əməliyyat şirkəti, 5 Alyans, neft və həmçinin qaz sənayesinin bütün sahələrində uğurla çalışır.

Beləliklə, müasir dövrdə neft strategiyasının realizə olunmasında qloballaşma proseslərinin sürətlənməsi və güclənməsi ilə müşahidə edilir. Belə ki, dünyanın karbohidrogen bazarı demək olar ki, o qədər qloballaşmışdır ki, o hər hansı bir ölkənin hüquqları əhatəsində qapanıb qalaraq bu dünya bazarında onun uğur qazanması qeyri-mümkündür. Respublikamızın neft sənayesinin beynəlxalq aləmdə-dünyada dəyişən şəraitə və tələbə uyğun şəkildə onu öz növbəsində çevik, müasir və həmçinin rəqabətə davamlı ola bilən bir quruma çevirmək naminə ARDNŞ bir çox xarici ölkələrdə bilavasitə investisiya proqramları yerinə yetirir, o cümlədən iqtisadi cəhətdən əlverişli və Respublikamızın strateji maraqlarına tam cavab verə bilən layihələrin realizə olunmasında fəal şəkildə iştirak edir. Bu gün hal-hazırda şirkətin 10-dan artıq xarici ölkədə nümayəndəlikləri fəaliyyətdədir və bir çox layihələrin Azərbaycan kapitalı əsasında yerinə yetirilməsi gedişatında fəal iştirak edir. Məsələn, 2010-cu ildə Qazaxıstanda Tengiz yatağından hasil edilən neftin müəyyən bir hissəsi dünya bazarlarına Külevi terminalı vasitəsilə nəql olunur. O cümlədən, «SOJAR Georgia Gaz» və «SOJAR Georgia Petroleum» müəssisələri Gürcüstan respublikasında da neft məhsulları və o cümlədən təbii qaz distribusiyası bazarlarının əsas tərkib hissələrindən birinə çevrilmişdir. Bu gün hal-hazırda şirkətin Türkiyə respublikasında fəaliyyəti daha əhatəli və miqyaslıdır. Belə ki, «SOJAR - Turqaz» adlı birgə müəssisəsinin İzmir şəhərində illik gücü 10 milyon iona bərabər olan Ege neft emalı zavodunun tikintisinə lisenziya alması, o cümlədən ARDNŞ-in bilavasitə idarəçiliyində və təbəçiliyində olan «Petkim Petrokimya Holding» şirkətinin nəzdində inşa ediləcək bu zavodun məhsulları xüsusən bu kompleksin xammal tələbatlarının ödənilməsinə sərf ediləcək, o cümlədən şirkət əlavə kapital qoyuluşu sayəsində yaxın illərdə «Petkim»-in Türkiyədə neft və kimya məhsulları bazarında sahib olduğu hissəsinin 40%-ə qədər çatdırılmasını nəzərdə tutur. Ümumiyyətlə isə, müasirləşmə xəttini öz fəaliyyətinin əsas prioritetinə çevirmiş ARDNŞ-in beynəlxalq-dünya miqyasda investisiya nöqteyi-nəzərindən cəlb ediciliyi artır, xarici ölkələrə kapital yatırmaq, qlobal layihələrdə fəal iştirak üçün xarici banklardan əlverişli şərtlərlə kredit vasitəsilə də öz fəaliyyətini genişləndirir.

ARDNŞ-in dünya səviyyəsində tanınmış «Moodus» və «Fitş Ratings» kimi beynəlxalq-dünya reyting təsisatları tərəfindən reyting dərəcələrinə layiq olmuşlar. Bununla bərabər nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, karbohidrogen sənayesi kimi beynəlxalq-dünya rəqabətinə məruz qalan, həmçinin daima dinamik inkişafın təmin edilməsi üçün bu sahənin bilavasitə innovasiyası əsasında inkişafı daimi və fasiləsiz bir proses kimi realizə edilməlidir. AR Prezidenti I.Əliyev modelləşmə prosesini Respublikamız üçün həyatı əhəmiyyətli bir proses olduğunu xüsusi şəkildə vurğulayaraq qeyd etmişdi: «Gələcəkdə iqtisadiyyatın bütün sənaye kompleksinin modernləşmə prosesi daha da sürətlə getməlidir. Həmçinin neft sənaye kompleksi inkişaf etdirilməsi Respublikamızda davamlı inkişafın təmin olunması prinsipindən realizə edilməlidir».

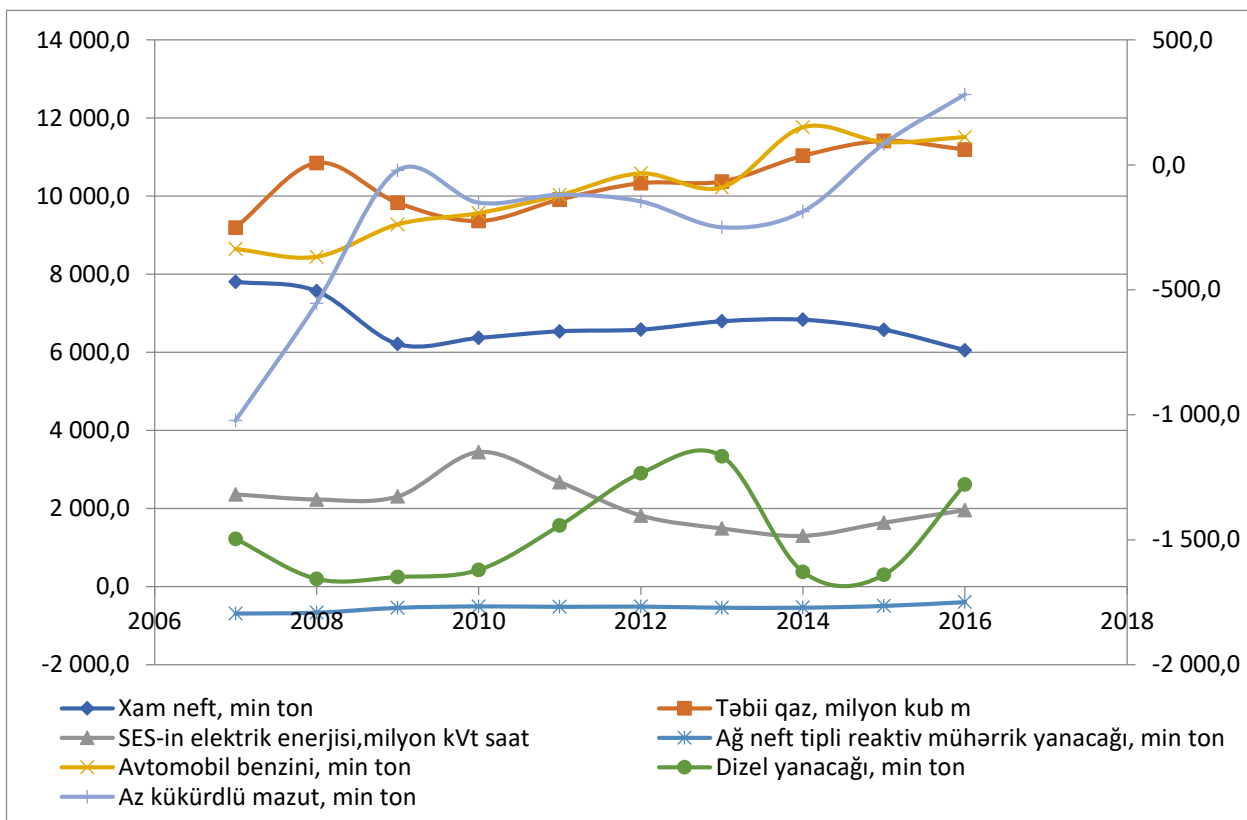
2.2. Müasir dövrdə neft sənayesinin inkişafının imkanları və bağlanmış beynəlxalq müqavilələrin iqtisadi təhlükəsizlik baxımından dəyərləndirilməsi

Respublikamızın neft strategiyası regionun inkişafına bilavasitə stimül verməklə bərabər Avropanın enerji təhlükəsizliyində əsas amil kimi dəyərləndirilir.

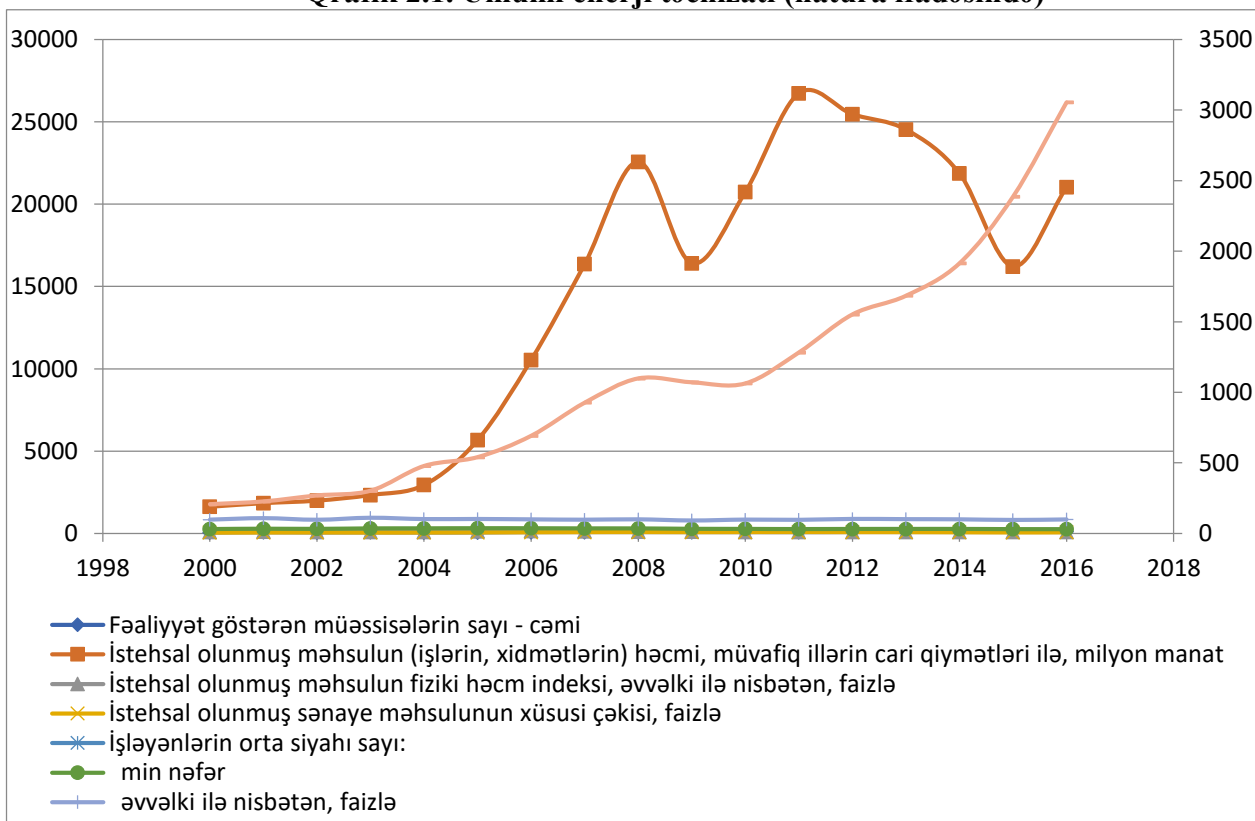
Azərbaycan Prezidentinin 2005-ci il 14 fevral tarixli sərəncamı ilə təsdiq olunmuş « Azərbaycanın yanacaq-enerji kompleksinin (2005-2015-ci illər) inkişafı sahəsində Dövlət Proqramı» əldə edilmiş uğurların inkişafı və meydana çıxmış şəraitdən daha effektiv istifadəsini əsas məqsəd kimi qarşıya qoymuş, o cümlədən yanacaq-enerji kompleksinin uzunmüddətli və effektiv fəaliyyətinin yollarını müəyyənləşdirir. Bu sahədə Dövlət Proqramının qaz və neft sənayesi sahəsində nəzərə alınmış ilk hissəsinə geoloji və kəşfiyyat işlərinin genişləndirilməsi, yeni və müasir yataq və perspektiv strukturların işlənilməsinə aid tədbirlər aid edimişdir.

ARDNŞ tərəfindən ilkin kimi geofiziki araşdırmalar sahəsində elmi-texniki potensialın yüksəldilməsinə xüsusi diqqət ayrılmış, az bir müddət ərzində quru və dəniz ərazilərdə mədən-geofiziki araşdırmalar aparmaq və seysmik işlər üçün çoxsaylı qurğu, müasir sistemlər və avadanlıqlar, uyğun proqram təminatları alınmışdır. Əldə edilmiş yeni və müasir texnika və texnologiyaların sayəsində

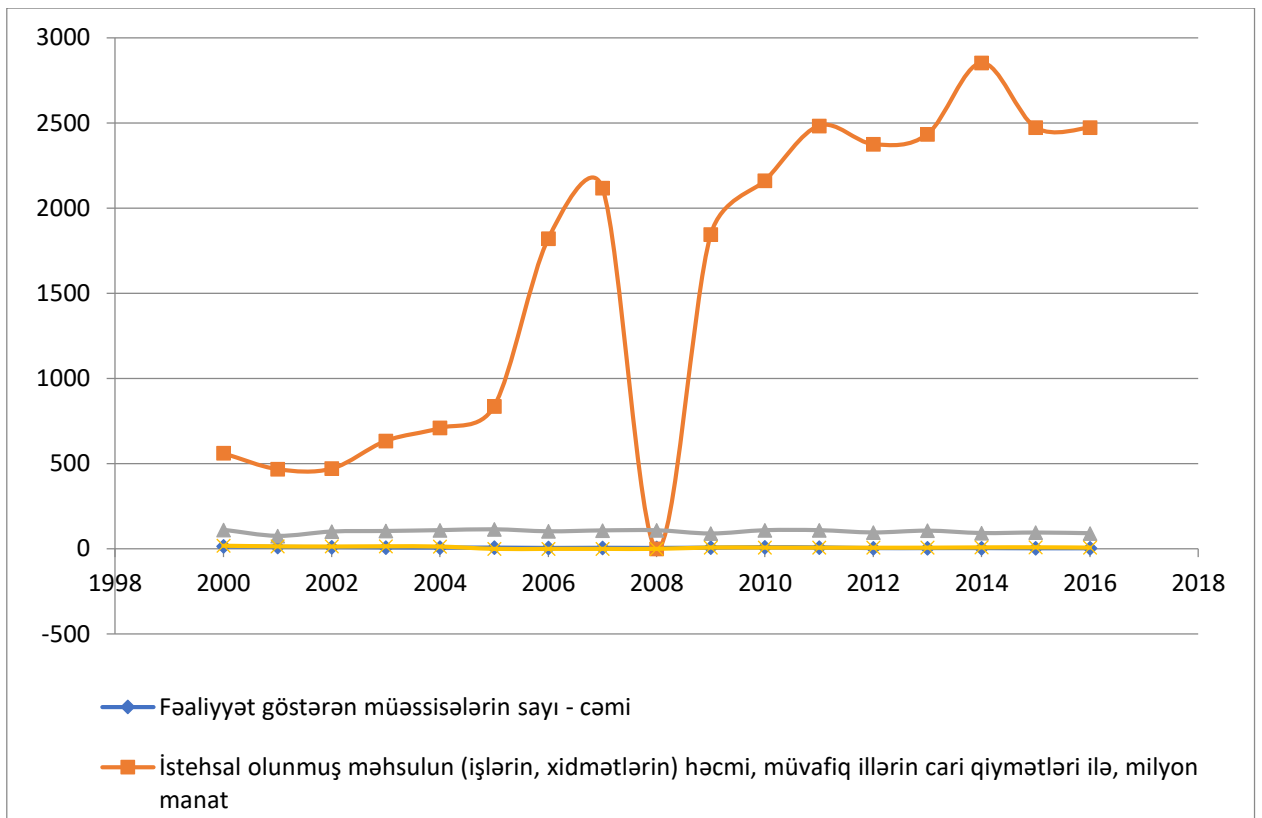
tədqiqat işlərinin həcmnin bir qədər yüksəldilməsinə, səviyyəsinin isə əsaslı şəkildə artırılmasına müyəssər edilmişdir.

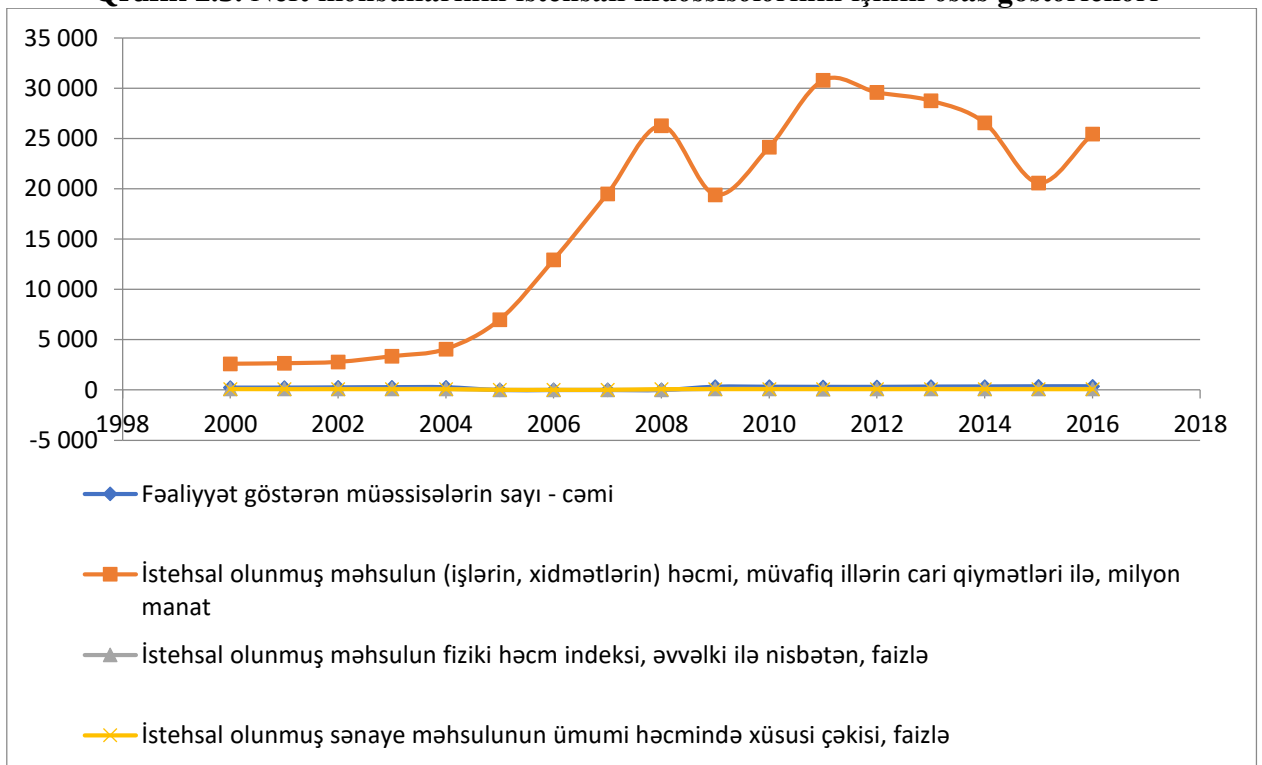
Qrafik 2.1. Ümumi enerji təchizatı (natura ifadəsində)

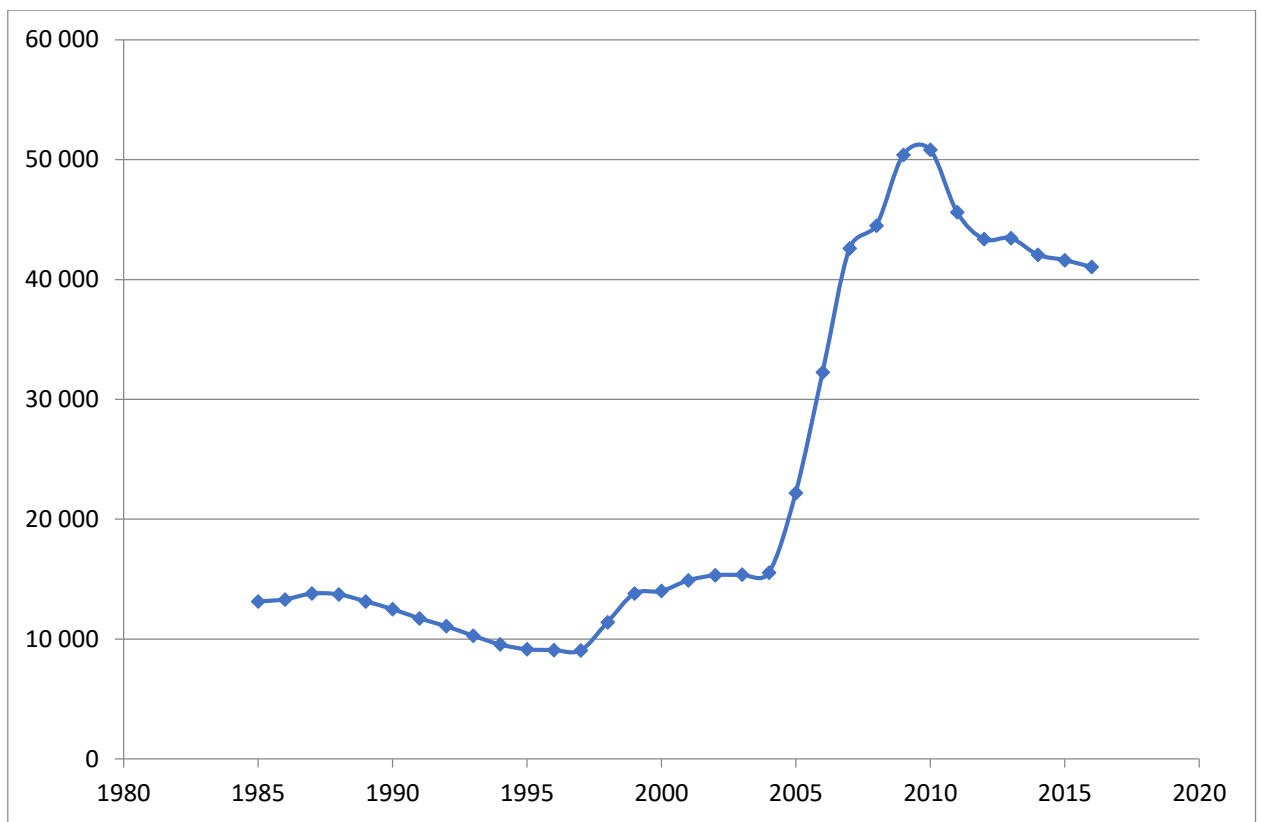
Qrafik 2.2. Xam neft və təbii qaz hasilatı sənayesi müəssisələrinin işinin əsas göstəriciləri

Qrafik 2.3. Neft məhsullarının istehsalı müəssisələrinin işinin əsas göstəriciləri

Qrafik 2.4. Energetika sənayesi müəssisələrinin işinin əsas göstəriciləri

Qrafik 2.5. Neft hasilatı (qaz kondensatı daxil olmaqla)

Cədvəl 2.1.
Neft və qaz hasilatı müəssisələrinin əsas göstəriciləri

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayı - cəmi	58	72	63	66	59	63	80	83	83	82	81	82	86	107	116	118	120
İstehsal olunmuş məhsulun (işlərin, xidmətlərin) həcmi, müvafiq illərin cari qiymətləri ilə, milyon manat	1623	1841	1995	2336	2945	5673	10537	16364	22581	16417	20741	26737	25473	24539	21877	16221	21027
İstehsal olunmuş məhsulun fiziki həcm indeksi, əvvəlki ilə nisbətən, faizlə	101,2	105,9	102,4	100,3	100,8	142,3	144,7	129,1	105,3	112,5	101,2	90,5	95,9	100,9	97,9	103,4	101,1
İstehsal olunmuş sənaye məhsulunun xüsusi çəkisi, faizlə	53,3	58,6	59,3	56,6	57,2	60,9	67,8	72,7	75,8	72,7	74,1	76,3	73,7	72,4	68,1	61,5	65,1
İşləyənlərin orta siyahı sayı:																	
min nəfər	31,4	33,9	32,8	36,3	36,8	37,6	37,4	36,3	36,2	33,2	32,5	31,3	32,1	32,4	32,3	30,8	30,6
əvvəlki ilə nisbətən, faizlə	97,8	108,0	96,8	110,7	101,4	102,2	99,5	97,1	99,7	91,7	97,9	96,3	102,6	100,9	99,7	95,4	99,0
Bir işçinin orta aylıq əmək haqqı, manat	207,0	226,7	269,1	302,4	477,9	540,5	691,6	926,4	1098,5	1071,0	1063,0	1282,0	1551,7	1684,0	1914,0	2386,0	3054,5
İlin sonuna əsas fondların mövcudluğu:																	
milyon manat	...	...	...	...	...	13014,4	15557,4	22353,1	24029,4	25612,0	27606,0	30428,7	34113,5	38305,2	44243,0	51546,4	61158,7
əvvəlki ilə nisbətən, faizlə	...	...	...	...	...	125,6	118,7	118,4	111,4	100,0	107,8	109,9	112,9	112,9	116,1	116,5	117,9

Cədvəl 2.2.
Neft məhsullarının istehsalı müəssisələrinin işinin əsas göstəriciləri

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayı - cəmi	14	11	10	8	7	7	5	6	5	7	9	8	4	4	4	3	3
İstehsal olunmuş məhsulun (işlərin, xidmətlərin) həcmi, müvafiq illərin cari qiymətləri ilə, milyon manat	561	468	471	634	710	837	1 821	2 118	2 400	1 845	2 161	2 484	2 376	2 434	2 853	2 473	2 473
İstehsal olunmuş məhsulun fiziki həcm indeksi, əvvəlki ilə nisbətən, faizlə	111,4	75,3	101,0	104,2	109,1	114,2	102,4	107,7	108,5	89,4	108,8	109,0	95,5	106,1	92,0	95,1	90,9
İstehsal olunmuş sənaye məhsulunun xüsusi çəkisi, faizlə	18,5	14,9	14,0	15,4	13,8	9,0	11,7	9,4	8,1	8,2	7,7	7,1	6,9	7,2	8,9	9,4	7,6
İşləyənlərin orta siyahı sayı:																	
min nəfər	6,7	6,2	6,3	6,4	6,8	6,7	6,5	6,4	6,3	5,6	5,3	5,3	5,2	5,2	5,0	4,3	4,0
əvvəlki ilə nisbətən, faizlə	98,5	101,6	101,6	101,6	106,3	98,5	97	98,5	98,4	88,9	94,6	100	98,1	100,0	96,2	86,0	93,0
Bir işçinin orta aylıq əmək haqqı, manat	95,7	101,4	117,1	149,3	165,2	159,6	234,8	333,4	474,0	507,9	514,6	542,4	675,0	736,1	773,0	828,8	890,7
İlin sonuna əsas fondların mövcudluğu:																	
milyon manat	...	...	...	...	...	397,3	422,4	476,5	551,4	578,4	632,7	719,7	796,1	820,9	849,8	878,1	918,7
əvvəlki ilə nisbətən, faizlə	...	...	...	...	...	105,4	106,4	112,8	115,7	104,9	109,7	112,6	111,8	103,1	102,2	103,3	104,6

Cədvəldən göründüyü kimi, 2016-cı ildə 2000-cü illə müqayisədə 2,92 dəfə çox, başqa sözlə 43457 min ton neft hasil edilmiş, son dövr ərzində ardıcıl şəkildə müyəssər edilən artım tempi davam etdirilmiş, lakin, buna baxmayaraq, bunabaxmayaraq bir çox obyektiv və subyektiv amillərin, xüsusən də xarici neft müəssisələrinin bu prosesə sistemli münasibətsizliyi üzündən respublikamızda son dövrlərdə neft istehsalı azalması müşahidə edilir. Neft istehsalının yüksəldilməsinə Azəri-Şirək-Günəşli layihəsi sahəsində fəaliyyətin genişləndirilməsinin əhəmiyyətli təsiri olmuşdur.

Cədvəldən göründüyü kimi son illər ərzində ölkədə qaz hasil edilməsində də yüksək sürətlə artımı müşahidə edilir.

ARDNŞ tərəfindən hal-hazırda işlənməkdə olan yataqlardan qaz hasil edilməsinin yüksəldilməsi və Çirək, Azəri, Şahdəniz, Dərin Sulu Günəşli, ehtiyatlarının işlənilməsinin intensivləşdirilməsi sayəsində 2013-cü ildə ölkə daxili tələbat tamamilə ödənilmiş, həmçinin qaz ixracı artırılmışdır. Neft məhsullarının istehsalında da son illər ərzində dinamik inkişaf müşahidə edilir.

Cədvəldən bilavasitə göründüyü kimi, əsas fondların, məhsulun fiziki həcmi və xüsusilə də məhsul həcmi ümumi dəyərinin dinamik artımı müşahidə edildiyi halda, neft məhsulları istehsalının bilavasitə sənaye məhsulunun ümumi həcmində xüsusi çəkisi azalır. Bu da ilk növbədə neft istehsalının dünya bazar neft qiymətlərinin uyğun dövrdə çox yüksək templərlə kəskin şəkildə artması ilə izah edilir.

2016-cı il də emal kompleksinə də uğurlu olmuşdur. Respublikamızın neft məhsullarına olan əsas tələbatı və bu məhsulların ixracına aid öhdəliklər tam və artıqlaması ilə yerinə yetirilmiş.

Son dövrlərdə neftin ilkin emal qurğularının potensialından effektiv istifadəsində, xüsusən dərin emal qurğularının yenidən qurulmasında o cümlədən yüklənməsində görülmüş çox əhəmiyyətli işlərin nəticəsi olaraq neftin emalının dərinliyi 2006-cü ildəki 59,8 %-dən 2016-cı ildə 92,6% qalxmışdır. Bundan başqa 2016-cı ildə 3232,6 min ton neft məhsulları ixrac olmuşdur.

19-cu əsrdən başlayaraq dünyada neft istehsalçılarından biri kimi Azərbaycanda neft sənayesinin formalaşması dinamik və uzun inkişaf dövrü keçmişdir. Bu dövrdə həmin dinamizmin təminatı əhəmiyyətli şəkildə karbohidrogen ehtiyatlarının zənginliyi, o cümlədən ölkədə mövcud əlverişli siyasi-iqtisadi mühit və başqa bu kimi amillərlə bağlı olmuşdur.

Sovet illərində də ümumən, Azərbaycanda neft hasilatına baxmayaraq, o dövrün siyasi sistemi əhatəsində karbohidrogen resursları heç də tamamilə işlənilməmişdir. Bununla bərabər olaraq Azərbaycanda 1991-ci ildən başlayaraq iqtisadi -ictimai münasibətlərdə meydana çıxan köklü və əsaslı dəyişiklik bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatında, xüsusən onun ən əsas sahəsi olan neft sahəsində adekvat təsirlə müşayiət edilmişdir. Belə ki, Azərbaycan neft sahəsində tədricən tənəzzül dövrü başlayandan, başqa sözlə 1981-1996-cı illərdə neft istehsalının mövcud səviyyəsi daima azalmağa doğru tendensiyali olmuş və 1981-ci illə müqayisədə 3526 min ton az neft hasil olmuşdur. Təkcə 1996-cı ildə bu sahədə stabilləşmə əldə edilmişdir. Araşdırmalar onu göstərir ki, sovet hakimiyyətinin son 20 ilində Xəzər dənizində neft istehsalının inkişafına kapital və investisiya demək olar ki, ayırılmamışdır. Bu vaxtlar Xəzər nefti 2-ci və bir çox hallarda 3-cü sırada qalmışdır. Belə ki Sibirdə böyük neft resurslarının aşkar edilməsi və neftin xeyli az məsrəflə çıxarılması əsas diqqəti məhz oraya yönəltmişdir. Başqa tərəfdən isə 1981-1985-ci illərdə Respublikamızda neft və qaz hasil edilmənin azalmasının əsas səbəblərindən biri də həmçinin dənizin dərinliyi 150 metrədən artıq olan hissələrində hasilat üçün texnologiyanın və texnikanın olmamasından ibarət olmuşdur. 1980-ci illərdə kəşf olunun və bu gün hal-hazırda dənizdə hasil edilən neftin 66%-ini verən «Günəşli» yatağında neft istehsalına başlanmasına baxmayaraq, bu neft yatağının dərin qatlarının işlənməsi texniki nöqtəyi-nəzərdən mümkün olmamışdır.

Yenidən müstəqillik əldə olunduqdan sonra respublika iqtisadiyyatın davamlı və dayanıqlı inkişaf etdirilməsi və beynəlxalq aləmdə-dünyada öz mövqeyini müəyyənləşdirmək nöqtəyi-nəzərindən neft sənayesini dirçəltmək vacib

bir hal olmuşdur. Lakin, buna baxmayaraq, bu sahənin yeni dən bərpa edilməsi iri məbləğdə investisiya qoyuluşlarının tətbiq edilməsinə tələb edirdi. Bu nöqteyi-nəzərdən daxili investisiya qoyuluşları imkanlarının demək olar ki, tamamlanması başqa investisiya mənbələrin axtarılmasını bir zərurətə çevirmişdir. Onu da qeyd etmək tam yerinə düşərdi ki, əksər mütəxəssislərin, məsələn akademik X.Yusifzadəyə əsasən təkcə Respublikamızın daxili potensialından istifadə ilə dənizdə yerləşən ehtiyatların istismar olunması 20-25 ildən sonra mümkün olardı. Bir çox müxtəlif iqtisadi, siyasi və sosial məsələləri olan dövlətimizə bu variant heç bir vaxt qənaətbəxş hesab edilə bilməzdi. Məhs belə bir vəziyyətdə Respublikamıza aid neft ehtiyatlarının işlənməsi üçün xarici müəssisələrlə əməkdaşlığı yeganə bir çıxış yolu kimi dəyərləndirilmişdir.

Qeyd etmək vacibdir ki, ümumilikdə neft sahəsinə investisiyanı şərtləndirən amillər bir çox müxtəlif ola bilər ki, bunları da aşağıda sadalanan kimi qruplaşdırmaq olar:

- mövcud maddi və texniki bazanın yeni və müasirlənməsi;
- yeni ehtiyatların istismarı;
- sahənin infrastrukturunun yaradılması və yaxud onun təkmilləşdirilməsi;
- istismarda olan yataqlarda hasil edilməsinin mövcud səviyyəsinin artırılması və sairə.

Göründüyü kimi yuxarıda bu qeyd edilən və ümumiyyətlə isə neft sahəsinə investisiyaları şərtləndirən əsas amillər yaxın keçmişdə bizim neft sənayemiz üçün xas olmuşdur. Uzunmüddətli inkişaf dövründə sahədə istehsal infrastrukturunun yaradılmasına baxmayaraq, ona bilavasitə xas olan xarakterik xüsusiyyətlərin təsirinin nəticəsi olaraq tənəzzül tendensiyalarının qarşısının alınması qeyri-mümkün olmuşdur. Bütün bunlar Azərbaycanın neft sahəsinə ciddi iqtisadi nəticələrə gətirə biləcək və bir çox müxtəlif yolları əhatə edən investisiyaları zərurətə çevirmişdir. Bu nöqteyi-nəzərdən neft sahəsində investisiyaların prioritet yollarını xüsusən aşağıda sadalanan kimi qruplaşdırıla bilər:

- yeni və müasir neft ehtiyatlarının istismar edilməsinə investisiyalar;

- yeni və müasir neft ehtiyatlarının və strukturların kəşfiyyatına edilən investisiyalar;

- neft sənayesinin infrastrukturunun və onun inkişafına yönəldilən investisiyalar;

- köhnə neft ehtiyatlarının reabilitasiyasına yönəldilən investisiyalar.

Beləliklə, 1994-cü il 20 sentyabrda ilk dəfə olaraq «Çıraq» və «Azəri» ehtiyatlarını tam, «Günəşli» yatağının isə dərinlikdə olan hissəsini əhatə edən və miqyasına əsasən beynəlxalq-dünya xüsusiyyəti daşıyan «Prodakşın Şerinq» və yaxud HPBS tipli «Əsrin müqaviləsi» bağlandı. Bu müqavilə dünyanın 8 ölkəsindən olan 12 iri neft şirkətləri arasında bağlanmış və ratifikasiya olduqdan sonra qüvvəyə minmişdir. Bu, «Əsrin müqaviləsi» bağlanan vaxt müqavilənin aşağıda sadalanan şərtləri müəyyənləşdirilmişdir:

- müqavilənin vaxtı 30 il;

- neft resurslarının kəmiyyəti 511 milyon ton;

- Respublikamıza çatacaq neft -258 milyon ton və 55 milyard kub metr səmt qazı;

- xarici müəssisələrə çatacaq neft-64 milyon ton;

- əsaslı və əməliyyata ayrılan xərclərə sərf ediləcək neft 194 milyon ton;

- ümumi investisiyanın həcmi 7,4 milyard ABŞ dolları;

- azərbaycanın mənfəəti 34 milyard ABŞ dolları;

- xarici müəssisələrin mənfəəti 8 milyard ABŞ dolları;

- xalis mənfəətdə azərbaycanın payı 80%.

Qeyd etmək vacibdir ki, maliyyə çətinlikləri nöqtəyi-nəzərindən ARDNŞ 1995-ci ildə müqavilədəki qalan iştirak hissəsinin maliyyələşdirilməsi şərti ilə öz hissəsinin 5%-ni isə Ekson, 5%-ni TPAO-na şirkətinə ayırmışdır. Bununla bərabər olaraq imzalandıqdan sonra bu günə qədər onun məzmununda başqa analogi dəyişikliklər də olmuşdur.

Məlumatlara xüsusən uyğun neft ehtiyatlarında 4,6 milyard barrel neft resursı mövcuddur ki, bu da Respublikamızın dənizdəki neft resurslarının təxminən yarısına bərabərdir. Lakin, buna baxmayaraq, son illərdə yerinə yetirilən kəşfiyyat

işləri onu göstərir ki, təkcə bu yataqlarda sübut edilmiş və həmçinin çıxarıla bilən neft resursları 5,4 milyard barreldir. Neft resurslarının proqnozlaşdırılardan daha çox olması ilə bağlı müqavilənin realizə ediləcəyi dövrdə investisiyanın həcmi 7,4 milyard ABŞ dollarından artaraq 11,5 milyard dolları müəyyənləşdirilmişdir. Bu müqavilə sahəsində işlənəcək yataqlardan cəmi 730 milyona qədər ton neftin hasil ediləcəyi proqnozlaşdırılır.

Sazişin şərtlərinə əsasən ilk 10-12 ildə investisiyaya cəklən xərclər tam ödənilməlidir. Bu o səbəbdəndir ki, investisiya qoyuluşu bir çox müxtəlif banklardan alınan kreditlər sayəsində təmin olunur və bu kreditlərin faizləri neftdən alınan gəlir sayəsində ödənilir. Əgər 8-10 ildə alınan kreditlər ödənilə bilməzsə kreditin faizi hər il artacaqdır.

Bu da Azərbaycan üçün məqbul hesab edilə bilməz. Məhz bunu görə də ümumi gəlirin bir çox hissəsi investisiya xərclərinin ödənilməsinə gedəcəkdir. Lakin, buna baxmayaraq, bunabaxmayaraq buna baxmayaraq ilk illərdə ümumi gəlirin 30%-ə qədər Respublikamıza və investorlara xalis gəlir kimi ödəniləcəkdir. Neftin hasil edilməsi artdıqca uyğun olaraq bu gəlirlər də artacaqdır. «Əsrin müqaviləsi» neft sənayemizin yeni və müasir mərhələsinin lokomotivi olaraq ardınca çoxsaylı kontraktları çəkib gətirmiş və respublikaya külli miqdarda investisiya axınını təmin etmişdir. Ümumilikdə, 1994-2004-ci illər ərzində xarici neft müəssisələri ilə quruda və Xəzər dənizinin Azərbaycan sahəsində olan ehtiyatları əhatə edən 29 neft müqaviləsi imzalanmışdır. Lakin, buna baxmayaraq, bunabaxmayaraq bu sazişlərdə «Əsrin müqaviləsi»ndən fərqli olaraq, perspektivli strukturlarda kəşfiyyat işləri aparılmalı və kommersiya əhəmiyyətli yataq açılırsa onun işlənməsi nəzərdə tutulur. Bununla bağlı olaraq investorlar kəşfiyyat dövründə investisiya qoyuluşunda müəyyən risk daşıyırlar. Müqavilə şərtlərinə əsasən perspektivli strukturlarda kəşfiyyat dövrü 3-5 il, kommersiya əhəmiyyətli yataq açılırsa bunların işlənmə dövrü isə 25 il nəzərdə tutulur. Əgər kəşfiyyat dövründə yataq açılmazsa, investorun kəşfiyyat işlərinə çəkdiyi xərclər ödənilmir.

Qeyd etmək vacibdir ki, hər müqavilə sahəsində Respublikamızın sayəsində bonus ödənilir. Onun həcmi yatağın perspektivliyindən, çıxarıla bilən neft resurs-

larından və əldə ediləcək xalis gəlirin məbləğindən asılıdır. ARDNŞ-nin materiallarına və statistik məlumatlarına xüsusən bu gün hal-hazırda kimi xarici müəssisələri ilə imzalanmış layihələrin inkişafına ümumilikdə 8664 milyon ABŞ dolları həcmində investisiya qoyulmuşdur ki, bunun da 5526 milyon ABŞ dolları təkcə «Əsrin müqaviləsi»nin hissəsinə düşür.

2.3. Ölkəmizdə neft strategiyasının reallaşdırılmasının sosial-iqtisadi nəticələrinin makroiqtisadi xarakteristikası

«Əsrin müqaviləsi» adıyla neft tarixinə yazılmış ilk neft müqaviləsi Respublikamızın iqtisadiyyatının dirçəldilməsində yeni və müasir bir dövrün başlanğıcını qoymuşdur. Artıq müqavilə sahəsində ilk neft 1997-ci il noyabrın 12-də «Çıraq» platformasında hasil edilmiş və onun dünya bazarına çıxarılması təmin edilmişdir. Hal-hazırda ilkin neft layihəsi əhatəsində gündə orta hesabla 125 min barrel və ya 17 min ton neft hasil edilir. Qeyd edək ki, «Əsrin müqaviləsi»nin imkanlarından daha effektiv istifadə etmək məqsədi ilə ehtiyatların tam miqyaslı işlənməsi proqramı hazırlanmış və bunların reallaşması üç fazada müəyyənləşdirilmişdir. 2001-ci ilin avqustun 30-da «Əsrin müqaviləsi»nin ilk mərhələsi, Faza-1 layihəsinin başlanması qərara alınmışdır. Bu layihə «Azəri» yatağının mərkəzi hissəsinin işlənməsinə yönəldilmişdir. «Azəri» yatağının mərkəzi hissəsinin işlənməsi 3,4 milyard dollara başa gəlməsi proqnozlaşdırılmışdır. Bu fazada işlərin davam etmə vaxtı minimum 20 il nəzərdə tutulur. Faza-1 layihəsi əhatəsində görülən işlər nəticəsində analoqu olmayan Səngəçal terminalı gündə 360 min barrel və ya 48,6 min tona yaxın nefti qəbul etmək və kəmərlə ixrac üçün emal etmək iqtidarına malik.

Ümumilikdə, 2016-cı ildə isə «Çıraq» və «Mərkəzi Azəri» platformasından neft istehsalı gündə 266 min barrel, və ya ildə 13 milyon ton təşkil etmişdir. «Faza-1» layihəsinin yerinə yetirilməsi istiqamətində əsas işlər görülməkdədir. Belə ki, layihə sahəsində tikinti işləri inə xarici müəssisələrlə ümumi dəyəri 750 milyon dollar olan altı müqavilə bağlanmışdır.

«Azəri», «Çıraq», «Günəşli» ehtiyatlarının işlənməsinin Faza-2 layihəsi «Azəri» yatağının şərq və qərb hissələrinin işlənilməsinə yönəldilmişdir. «Faza-1»

və «Faza-2» layihələri birlikdə «Azəri» yatağının tam miqyaslı işlənməsini başa çatdıracaqdır. Faza-2 layihəsi bu gün hal-hazırda Azərbaycanda yerinə yetirilən ən çox vəsait tələb edən neft layihəsidir. Onun işlənməsi 5,2 milyard dollara başa gələcəkdir. Bu məbləğin 3,8 milyard dolları obyektlərin tikintisinə və qabaqca qazma əsaslı və əməliyyatlarına sərf ediləcək, qalan hissəsi isə gələcək istismar dövründə xərclənəcəkdir.

«Çıraq» ,«Azəri» və «Günəşli» ehtiyatlarının işlənməsinin son mərhələsi, başqa sözlə Faza-3 layihəsi «Günəşli» yatağının dərinlikdə yerləşən hissəsinin tam işlənməsini əks etdirəcəkdir. Bu layihənin yerinə yetirilməsi ilə «Əsrin müqaviləsi»nin tam icrası reallaşacaqdır. Fazalar sahəsində neftin hasil edilməninin həcmi Əlavə 3-də əks edildiyi kimi proqnozlaşdırılır. Göründüyü kimi, «Əsrin müqaviləsi»nin Respublikamıza böyük iqtisadi mənfəət verməsi potensialı mövcuddur. Belə ki, gəlirlər düşünülmüş şəkildə istifadə edilərsə, bu müsbət iqtisadi və sosial dəyişikliklərə səbəb ola bilər. Layihənin Azərbaycan iqtisadiyyatına əhəmiyyətinin başqa göstəricisi ondan ibarətdir ki, təkcə Faza-1 və Faza-2 layihələri əhatəsində Azərbaycanda neft sahəsinə kapital qoyuluşu 6 milyard ABŞ dollarına çatdı bilər. Bu rəqəm haqqında təsəvvürün yaranması üçün BVF və Dünya bankının (ölkəyə kredit verən əsas təsisatlar) 2000-ci ildən 2003-cü ilə kimi Respublikamıza verməli olduğu 400 milyon ABŞ dolları həcmində əldə olunmuş razılaşdırılmış kreditlə müqayisə aparıla bilər.

Qeyd etmək vacibdir ki, hal-hazırda «Əsrin müqaviləsi» əhatəsində «Çıraq-1» platformasından çıxarılan neftin (beynəlxalq aləmdə-dünyada yüksək keyfiyyətli neft kimi tanınan «Azeri Light») bir barrelinin maya dəyəri 1 ABŞ dollarından az və ya Səngəçal terminalına 176 km məsafədə çatdırılmaq da aid olmaqla hər tonuna 7 ABŞ dolları təşkil edir. Müqayisə üçün qeyd etmək ki, bir barrel neftin maya dəyəri İraqda, Küveytdə, Səudiyyə Ərəbistanında, İranda 2 ABŞ dolları, Venesuela və Nigeriyada 7 ABŞ dolları, Meksikada 10 ABŞ dolları, Amerika Birləşmiş Ştatlarında isə 11 ABŞ dolları təşkil edir. Azərbaycan neftinin Gürcüstanın Supsa terminalında tankerlərə yüklənməsi də aid olmaqla hər barrelli 1,2 ABŞ dolları və ya bir tonu 8,4 dollar təşkil edir. Beləliklə, Supsa limanında 1

ton neft 15 ABŞ dollarına başa gəlir. Özlüyündə bu göstərici «Əsrin müqaviləsi»nin investisiya layihəsi kimi yüksək iqtisadi effektivliyinə dəlalət edir.

Ümumiyyətlə, xarici investisiyaların effektivliyinin dəyərləndirilməsi hər bir istənilən dövlət üçün əsas məsələdir. Belə ki, inkişafın təmin edilməsində investisiyaların əhəmiyyəti, bunların yaratdığı iqtisadi və sosial effektlərlə sıx əlaqəlidir. Hesablamalara görə müqavilənin reallaşdırılacağı vaxt ərzində Respublikamızın 55 milyard kubmert səmt qazından alınan gəlir təxminən 55 milyon ton neftə bərabər olacaqdır. Həmçinin müqavilədə göstərilən yataqlarda Respublikamızın başlanğı apardığı kəşfiyyat işlərinə sərf etdiyi 420 milyon dollar həcmində bonus verilməsi də nəzərə alınmışdır. Başqa tərəfdən adambaşına düşən kapitallərə əsasən Azərbaycan keçmiş Sovet İttifaqının respublikaları arasında birinci yeri tutur və bir çox Şərqi Avropa ölkələrini ötüb keçir. İmzalanmış 29 karbohidrogen kontraktlarının tam reallaşdırılacağı təqdirdə Respublikamıza bilavasitə kapitallərin gözlənilən həcmi isə 60 milyard dollardan artıq təşkil edəcəkdir. Xarici neft müəssisələrinin müqavilə əhatəsində Respublikamıza qoyduğu kapitallər xüsusən bonuslar, yerli müəssisələrlə bağlanmış müqavilələr, taariflər və əmək haqları formasında Respublikamıza çatmışdır. Artıq bonus və akrhesablı ödənişlər şəkilində 1401 milyon dollar əldə edilmişdir. Bundan əlavə yerli müəssisələr və bunların təşkil etdikləri müştərək müəssisələr neft müəssisələrinə 650 milyon dollar həcmində müqavilə və təchizat xidmətləri bildirmişdir.

Qeyd etmək vacibdir ki, ilkin neft layihəsi əhatəsində artıq 185 milyon barreldən çox neft hasil edilmiş və Respublikamıza təxminən 500 milyon dollarlıq mənfəət nefti təhvil verilmişdir. Hal-hazırda dövlətlə podratçılar arasında mənfəət neftinin paylaşdırılması 30-un 70-ə praporsiyanında yerinə yetirilir. Həmçinin podratçıların aldığı 70% mənfəət neftinin 10%-i AÇG-in podratçılarından biri olan ARDNŞ-ə aid olur. Qalan hissə isə podratçıların müqavilədəki iştirak paylarına uyğun şəkildə bölüşdürülür. Müəssisələr tərəfindən əldə edilən vəsaitlərə uyğun şəkildə vergilərin ödənilməsi də uyğun şəkildə yerinə yetirilir. Belə ki, bunlar 25% səviyyəsində mənfəət vergisi, sosial təminat fondu üçün ayırmaları və əmək

haqqından çıxılan vergiləri dövlət büdcəsinə ödəyirlər. Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, «Əsrin müqaviləsi»nin podratçıları təkcə əlavə dəyər vergisindən, idxal və təkrar ixrac rüsumlarından azaddırlar.

Araşdırmalara görə, xüsusən «Əsrin müqaviləsi»nin yerinə yetirilməsi sahəsində yerinə yetirilən uğurlu işlər nəticəsində respublikada neft istehsalının mövcud səviyyəsinin artımı təmin edilmişdir. Belə ki, əgər 1995-ci ildə bütövlükdə respublika sahəsində cəmi 9,2 milyon ton neft hasil edilirdisə, artıq 2010-cu ildə bu rəqəm 50,8 milyon tona çatdırılmışdır. Bu istiqamətdə meydana çıxan dəyişiklikləri cədvəl 2.2-dən aydın görmək olar:

Göründüyü kimi 1998-ci ildən başlayaraq hər il neft istehsalı artımla müşaiət edilmişdir. Lakin, buna baxmayaraq, bunabaxmayaraq bu artım təkcə dənizdəki neft ehtiyatlarının sayəsində baş vermiş və hasil edilən ümumi neftin 40 mln tondan çoxu ABƏŞ-in, başqa sözlə, «Əsrin müqaviləsi»nin hissəsinə düşmüşdür. Quru sahələridə isə hasilat xüsusən sabit xüsusiyyəti daşımaqdadır.

Ümumən, neft sahəsinə edilən xarici investisiyaların həcmində meydana çıxan kəmiyyət dəyişikliyi, əsaslı şəkildə ÜDM-un dinamikasına təsir etməkdədir. Yerinə yetirilən araşdırmaların əsasında belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, neft sahəsində həyat keçirilən layihələr sahəsində ölkəyə cəlb edilən xarici investisiyalar bu sahə ilə bərabər olaraq, iqtisadiyyatın başqa sahələrinin inkişafında öz müsbət təsirini bildirmişdir.

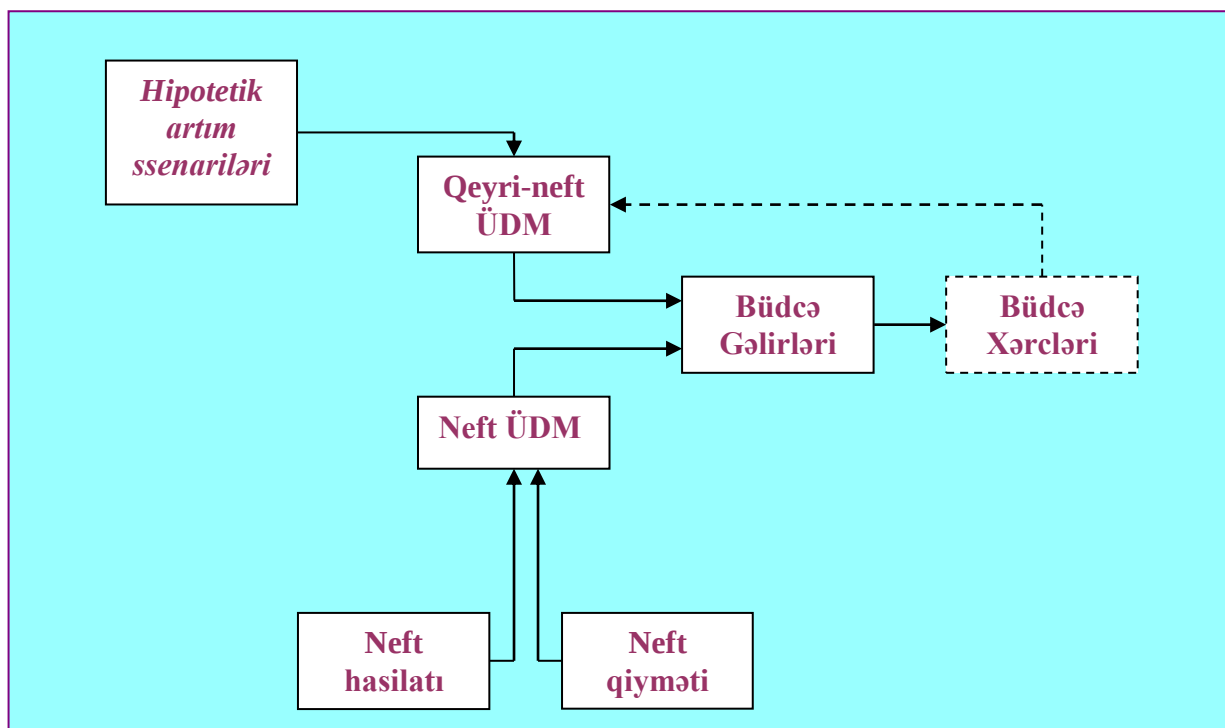
Bütün bunlar öz növbəsində karbohidrogen sahəsinin milli iqtisadiyyatın inkişafına təsirinin sistemli təhlilinin qiymətləndirilməsini və uyğun nəticələr çıxarılmasını tələb edir.

FƏSİL III. Azərbaycanca neft sektorunun inkişafının təmin edilməsinin dövlət mexanizmi və onun təkmilləşdirilməsinin prioritetləri

3.1. Perspektiv dövrə tətbiqən Azərbaycanda işlənilən yeni neft strategiyasının reallaşdırılmasının dövlət mexanizminin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri

Təhlil onu göstərir ki, son 10 ildə ölkə büdcəsinin formalaşmasında neft gəlirlərinin payı kəskin yüksəlmişdir. Bununla yanaşı o da tam şəkildə məlumdur ki, neft sahəsindən əldə edilən gəlirlər sayəsində son dövrlərdə qeyri-neft sahəsinin üstün inkişafı təmin edilmiş və onun nəticəsidir ki, büdcə gəlirlərinin strukturunda onun həcmi bir qədər artmışdır. Tam şəkildə məlumdur ki, yaxın illərdə Respublikamızda neft istehsalının azalacağı proqnozlaşdırılır. Dəyişən şəraitə və tələbə uyğun şəkildə neft gəlirlərindən optimal və effektiv istifadəsi ilə əlaqəli dövlət siyasətinin yaradılması və yerinə yetirilməsi bütün bu proseslərin proqnozlaşdırılmasını tələb edir. Bu nöqteyi-nəzərdən bu sahədə mövcud ola biləcək halları dəyərləndirmək məqsədi ilə perspektiv dövr üçün büdcə gəlirlərinin formalaşmasında neft amili və uzunmüddətli ssenarilər. Biz tədqiqat gedində büdcənin gəlir hissəsinin formalaşma bazasını xüsusən ölkə ərazisində istehsal edilən məhsul və xidmətlər təşkil etdiyindən gəlirlərin proqnozlaşdırılmasında ÜDM-in proqnoz ssenarilərindən istifadə etmişik. Azərbaycan iqtisadiyyatının struktur xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq büdcə gəlirlərinin formalaşmasında sərbəst dəyişənlər şəkilində neft aid olmaqla ÜDM və qeyri-neft ÜDM-i kimi müəyyən edilmişdir. Proqnozlaşdırmanın metodoloji əsasını qeyri-xətti – loqarifmik reqressiya modelləri təşkil edir.

Model asılılıqlarının blok-sxemi

Neft ÜDM-in modelləşdirilməsində əsas determinantlar olaraq neft istehsalı (mln. Tonla) və neftin dünya bazarı qiyməti (dollar/barrellə) seçilmiş, qeyri-neft sahəsində ÜDM-in proqnoz ssenariləri isə hipotetik sabit artım ssenariləri şəklində formalaşmışdır.

Neft ÜDM-in proqnoz ssenarilərinin qurulmasında neftin dünya bazarı qiymətinin hipotetik inkişaf ssenarilərindən istifadə edilmişdir. Pessimist ssenarinə neft qiyməti 50 dollar/barrel, orta hal ssenarisinə 75 dollar/barrel, optimist ssenarilə isə 90 dollar/barrel müəyyən edilmişdir.

Qeyri-neft sahəsində istehsalın həcmnin (bazar dəyərilə) proqnozlaşdırılmasına qurulan ssenarilərdə sahə sahəsində artım tempi əsas qəbul edilmiş, pessimist ssenaridə bu artım 5%, orta hal ssenarisində 7%, optimist ssenaridə isə 9% müəyyən edilmişdir. Beləliklə, neft qiymətləri və qeyri-neft sahəsinin artım tempinin bir çox müxtəlif kombinasiyalarından 9 proqnoz ssenarisi hazırlanmışdır.

Mənzərənin daha aydın əks etdirilməsi üçün hesablamalarda iqtisadiyyatda ümumi qiymət dəyişiklikləri nəzərə alınmamışdır. Başqa sözlə, 2010-cu ildən etibarən hər bir istənilən proqnoz il isə hesablanmış məbləğ 2009-cu ilin baza qiymətlərilə ifadə edilmişdir.

Hesablamaların statistik bazası 2000-2009-cu illəri əhatə edir. Baza Dövlət Statistika Komitəsinin və Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının rəsmi məlumatlarına əsaslanır.

Neft qiymətinin 50, 75 və 90 dollar/barrellik qiymət ssenariləri sahəsində model əsasında proqnoz hesablamalarının nəticələri aşağıda sadalanan cədvəldə göstərilmişdir:

Cədvəl 3.1.
Neft ÜDM-nin proqnoz ssenariləri.

	Neft ÜDM ssenariləri (mln.manatla)		
	Pessimist	Orta	Optimist
	50\$/barrel	75\$/barrel	90\$/barrel
2010	18552,6	25212,8	28941,7
2011	24279,7	32995,9	37875,9
2012	25372,4	34480,9	39580,5
2013	25812,1	35078,5	40266,4
2014	24715,7	33588,4	38555,9
2015	22981,2	31231,3	35850,2
2016	20638,1	28047,1	32195,1
2017	18140,8	24653,2	28299,3
2018	14226,4	19333,5	22192,8

Göründüyü kimi, neft pikindən (2013-cü il) sonrakı illərdə neft sahəsində istehsalın həcmi sürətlə azalmağa başlayır və həmçinin, ən yaxşı hal ssenarisində belə proqnoz dövrünün sonunda 2009-cu ildəki istehsalın 22.5%-nə bərabər olur.

Qeyri-neft sahəsində istehsalın həcmnin proqnozlaşdırılması əvvəldə bu qeyd edilən formada sabit artım ssenariləri sahəsində aparılmışdır və nəticələr aşağıda sadalanan cədvəldə təqdim edilmişdir:

Cədvəl 3.2.
Qeyri-neft ÜDM-nin proqnoz ssenariləri.

Qeyri-neft ÜDM-in artım ssenariləri

	Pessimist	Orta	Optimist
	5%	7%	9%
2010	16467,4	16781,0	17094,7
2011	17290,7	17955,7	18633,2
2012	18155,3	19212,6	20310,2

2013	19063,0	20557,5	22138,1
2014	20016,2	21996,5	24130,5
2015	21017,0	23536,3	26302,3
2016	22067,8	25183,8	28669,5
2017	23171,2	26946,7	31249,8
2018	24329,8	28832,9	34062,2

Təqdim edilən cədvəldən də göründüyü kimi proqnoz dövrünün ilk illərində (neft pikinə qədər) büdcə gəlirlərinin formalaşmasında neft qiyməti əhəmiyyətli təsirə sahib olduğu halda, sonrakı (neft pikindən sonra) dövrdə qeyri-neft sahəsinin artım tempi əsas rola malikdir. Həqiqətdə, bu nəticə məntiqi nöqteyi-nəzərdən tam gözlənilən haldır. Belə ki, neft sahəsi qeyri-neft sahəsi ilə müqayisədə daha böyük olduğundan və neft pikinə qədər daha sürətlə genişləncəyindən büdcə gəlirlərinin formalaşmasında əsas rol oynayacaq. 2013-cü ildən sonra isə əksinə, neft sahəsi sürətlə daralacağından büdcənin maliyyələşməsi bilavasitə olaraq həmin dövrə qədər və ondan sonra qeyri-neft sahəsinin hansı sürətlə böyüyəcəyindən asılı olacaq. Söylənilənləri qrafik təsvirdə daha aydın görmək mümkündür:

Sadələşdirmə üçün neft qiyməti ssenariləri əsasında proqnoz dövrü sahəsində büdcə gəlirləri arasındakı fərqlərin hesablanması qeyri-neft sahəsinin orta hal ssenarisi (7%-lik sabit artım tempi) qəbul edilmişdir. Başqa ssenarilər sahəsində də mənzərə eyni cürdür.

Göründüyü kimi, həm 75 dollar/barrel və 50dollar/barrel ssenariləri, həmçinin 90 dollar/barrel və 50 dollar/barrel ssenariləri arasındakı fərqlər 2013-cü ilədək artır, daha sonra isə sürətlə azalır və proqnoz dövrünün sonunda sadəcə bir neçə yüz milyon təşkil edir. Bu bir tərəfdən müsbət haldır ki, büdcənin neftdən asılılığı çox aşağı səviyyəyə düşmüş olacaq. Təkcə bu özlüyündə təkcə o şərtlə müsbət hal ola bilər ki, qeyri-neft sahəsi davamlı şəkildə yüksək artım tempini saxlamış olsun.

Belə olacağı halda, proqnoz dövrünün hər növbəti ilində qeyri-neft sahəsinin artım ssenariləri əsasında proqnoz dövrü sahəsində büdcə gəlirləri arasındakı fərqlər daha çox olacaq.

Burada da, eyni şəkildə sadələşdirmə üçün neft qiymətinin orta hal ssenarisi qəbul edilmişdir. Göründüyü kimi, davamlı sabit artımın nəticəsi olaraq proqnoz

dövrünün sonuna doğru ssenarilər arasındakı fərqlər sürətlə genişlənməkdədir. Dövrün sonunda qeyri-neft sahəsinin 9%-lik artım ssenarisilə 5%-lik artım ssenarisi arasında büdcə gəlirlərində təxminən 9.5 mlrd. Manatlıq fərq yaranır.

Alınan nəticələr onu deməyə əsas verir ki, neft pikindən sonrakı dövrdə neft sahəsinin daralmasının nəticəsi olaraq büdcənin bu sahədən gələn azalan gəlirlərinin yerinin doldurulması və ciddi maliyyələşmə məsələsinin yaranmamasına qeyri-neft sahəsinin davamlı və yüksək artım tempinin uzunmüddətli dövr üçün təmin edilməsi vacibdir. Təkcə belə olan halda büdcə maliyyələşmə məsələsilə üzləşmiş olmaz, bununla yanaşı Neft Fondu vəsaitlərinin bir hissəsi büdcənin maliyyələşdirilməsinə yox, iqtisadiyyat üçün vacib əhəmiyyət daşıyan iri layihələrin maliyyələşdirilməsinə yönəldilə bilər.

Bununla yanaşı başqa vacib məqam büdcə xərclərinin optimal artım tempinin müəyyən edilməsidir. 2000-2009-cu illərdə büdcə xərclərinin arım tempinə nəzər saldıqda görünür ki, 9 il ərzində büdcə xərclərində təxminən 14 dəfə artım müşahidə olunub (nominal olaraq). Büdcə xərclərindəki artımın eyni tempə davam etməsi şəkildə həm neft qiymətləri, həmçinin qeyri-neft sahəsinin artım tempi nöqtəyi-nəzərindən ən yaxşı hal ssenarisində belə büdcədə maliyyələşmə məsələsinin yaşanması qaçılmazdır. Bu qrafik təsvirdən daha aydın görünür (burada büdcə xərclərinin trendi 2000-2009-cu illər əsasında qurulmuş xətti trenddir və mənzərəni ümumi şəkildə əks etdirmək məqsədi daşıyır):

Təsvirdən də göründüyü kimi büdcə xərcləri eyni tempə artacağı halda 2017-ci ildən sonra büdcədə getdikcə genişlənməkdə olan kəsr yarana bilər. Hesablamalara görə, vəziyyətin bu ssenarilə davam edəcəyi halda 2018-2024-cü illər ərzində büdcənin ümumi (7 ildə cəmi) kəsri təxminən 40 mlrd. Manata çata bilər. Bu isə büdcədə xroniki kəsr məsələsinin yaranması deməkdir ki, sonuncunun da iqtisadiyyat üçün nə dərəcədə zərərli olduğu hər kəsə tam şəkildə məlumdur.

Bu bölmədə apardığımız təhlil və alınan nəticələrin qiymətləndirilməsi aşağıda sadalanan nəticəyə gəlməyə imkan vermişdir. Neft istehsalının azalması ilə bağlı ÜDM-də neft sahəsindən azalan hissənin doldurulması, davamlı iqtisadi artımın və iqtisadi inkişafın təmin edilməsi, bununla yanaşı uzunmüddətli dövrdə büdcənin

maliyyələşmə məsələsilə üzləşməsi ehtimalının minimuma endirilməsi üçün bir çox iqtisadi, hüquqi və institutsional tədbirlərin yerinə yetirilməsini vacib hesab edirik.

3.2. Azərbaycanda reallaşdırılan səmərəli neft strategiyası qeyri-neft sektorunun inkişafının əsas amili kimi və dövlət mexanizminin təkmilləşdirilməsinin prioritetləri

Beynəlxalq təcrübəni birmənalı onu göstərir ki, transformasiya şəraitində milli iqtisadiyyatın davamlı inkişaf modellərinə keçidinin çox əsas şərti bu mərhələdə yerinə yetirilən iqtisadi siyasətin qloballaşma şəraitində dünya iqtisadiyyatında meydana çıxan proseslərə nə dərəcədə uyğunluğunlaşmasından, milli iqtisadiyyatın fəaliyyətində bazar və dövlət müdaxiləsinin optimal praporsiyasının müəyyən edilməmindən, o cümlədən bu siyasətin bazar subyektlərinin maraqlarının yerinə yetirilməsinə nə dərəcədə cavab verməsindən bilavasitə asılı olur. Bununla yanaşı son dövrlərdə Azərbaycanda milli iqtisadiyyatın fəaliyyətinin sistemli təhlili və qiymətləndirilməsi onu göstərir ki, effektiv fəaliyyət göstərən bazar mexanizmini və dövlət infrastrukturunu formalaşdırmadan xalis liberal prinsiplər əsasında iqtisadiyyatın davamlı inkişaf nöqteyi-nəzərindən keyfiyyətcə yeni və müasirdən qurulması həqiqətdə mümkün olmur. Bu nöqteyi-nəzərdən son dövrlərdə Azərbaycanda iqtisadi artımın və iqtisadi inkişafın sürəti və dinamikası sahəsində əldə edilən makroiqtisadi parametrlər yaradılan potensial artıq bu gün hal-hazırda Respublikamızın davamlı inkişafa keçidini təmin etmək üçün yaxın gələcək üçün işlənib hazırlanan iqtisadi strategiyaların başlıca məqsədinə çevrilmişdir. Davamlı inkişafın təmin olunması başqa amillərlə bərabər əsas dərəcədə milli iqtisadi sistemin çevikliyindən, başqa sözlə onun dəyişən, daxili və xarici şəraitə və tələbatlara nə dərəcədə tez uyğunlaşması qabiliyyətini də nəzərdə tutur. Davamlı inkişaf strategiyası formalaşdırılarkən milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafına təsir edən daxili və xarici amillər iqtisadi mühitin davamlı inkişaf prizmasından qiymətləndirilməsini, ilk növbədə bunların strukturunun müəyyən edilməni tələb edir.

Real iqtisadi proseslər gedişində həmin amillərin iqtisadi inkişafa təsiri külli miqdarda obyektiv və subyektiv amillərin təzyiqi altında bu və ya başqa istiqamətdə dəyişə bilər. Həmin amillərin davamlı inkişafa təsiri bunların yaranması və yerinə yetirilməsi mümkünlüyünü hər bir istənilən konkret halda dəyərləndirilməsini və uyğun iqtisadi siyasətin hazırlanmasını tələb edir. Təhlil onu göstərir ki, bu sahədə dövlətin iqtisadi siyasətinə davamlı inkişafın dövlət tənzimlənməsi əsaslı və əməli olaraq iqtisadi və sosial, siyasi, ekoloji siyasəti vasitəsi ilə reallaşdırılır. Həmçinin bu halda davamlı inkişafın dövlət tənzimlənməsinin, daxili, xarici, investisiya, maliyyə, sənaye, innovasiya siyasətləri ilə qarşılıqlı əlaqə və asılılıqda qiymətləndirilməsi çox vacibdir.

Bir çox iqtisadi ədəbiyyatlarda iqtisadi strategiyaların mahiyyəti bəsit izah edilir və onu konkret proqram və məqsədli strateji planlarla qarışdırırlar. Bu nöqteyi-nəzərdən iqtisadi strategiya ilə əlaqəli aşağıda sadalanan tədqiqatçıların fikirləri maraq doğurur.

Bu qeyd edilən fikirlərə hörmətlə yanaşaraq onu bildirmək olar ki, iqtisadi strategiya dövlətin ümumi iqtisadi siyasətinin tərkib hissəsi olmaqla hər bir istənilən konkret halda Respublikamızın qarşısında duran strateji vəzifələri effektiv həll etmək üçün dövlətin iqtisadiyyata mü aidəsinin forma, miqyas və prinsiplərini müəyyənləşdirir. Həmçinin bu halda iqtisadi siyasət əvvəlcə xarici iqtisadi, institusional, struktur, sosial, innovasiya – investisiya, qiymətin əmələgəlmə, maliyyə, pul – kredit, regional siyasətlərin nəzəri əsasları, prinsipləri müəyyənləşdirilir və sonra perspektiv dövr üçün iqtisadi strategiya formalaşdırılır.

Qeyd etmək lazımdır ki, mövcud iqtisadi ədəbiyyatda və əsaslı və əməli təcrübədə uzunmüddətli iqtisadi və sosial inkişaf strategiyasında milli iqtisadiyyatın inkişafın üç – innersiyalı, ixrac-xammal və innovasiyalı ssenarisi nəzərdən keçirilir. Bu məsələnin dərin təhlilinə ehtiyac duymadığımıza görə sadəcə olaraq onu qeyd etmək olar ki, innersiyalı inkişaf ssenarisi enerji-xammal kompleksinin saxlanılmasını; ixrac-xammal ssenarisi Respublikamızın rəqabət üstünlüklərindən daha tam istifadəsini, irimiqyaslı layihələrin yerinə yetirilməsini; innovasiya ssenarisi isə yüksək və orta yüksək texnoloji üsulların geniş tətbiq

edilməsinə əsaslanır. Bu halda adətən karbohidrogen sahəsinin ÜDM-də payı aşağı düşür. Bununla bərabər, V. May belə hesab edirdi ki, bu inkişaf ssenariləri alternativ inkişaf yolu kimi nəzərdən keçirilən əsaslı və əməlidir, bunlar həqiqətdə ölkə iqtisadiyyatının yeni və müasir keyfiyyətə müyəssər olunması ardıcılığıdır. Bu nöqteyi-nəzərdən, əlverişli inkişaf şəraitində iqtisadi inkişaf inersiyalı ssenaridən, xammal-ixrac və onun əsasında innovasiyalı inkişaf mexanizmlərinə keçidi təmin edir. (19)

Müxtəlif ölkələrin keçdiyi inkişafı ilə əlaqəli iqtisadi artım tempinin müşahidəsi onu göstərir ki, innersiyalı inkişaf ssenarisində ÜDM-in orta illik artım tempi 3-3,5%, xammal-ixrac ssenarisində 5-5,5%, innovasiyalı ssenaridə 6-6,5% təşkil edir. (91)

Respublikamızın idxal-ixracın strukturunun təhlili onu göstərir ki, son dövrlərdə, ixracın xüsusi, 2005-2012-ci illərdə kəskin yüksəlmiş, uyğun olaraq idxalın payı aşağı düşmüşdür. Qeyd etmək vacibdir ki, bu hər şeydən qabaq, ondan irəli gəlmişdir ki, Respublikamızda neft strategiyasının əsaslı və əməli cəhətdən yerinə yetirilməsi öz müsbət və konkret nəticələrini onu göstərir. Belə ki, bu dövrdə neft istehsalının və o cümlədən, dünya bazarında xam neftin qiymətinin kəskin yüksəlməsi Respublikamızın xarici ticarət dövriyyəsində ixracın sürətlə çoxalmasına səbəb olmuşdur. Doğrudur, bu proses Respublikamıza böyük həcmdə gəlirlər əldə etməyə imkan versə də, başqa tərəfdən Respublikamızın maliyyə potensialının dünya bazarında qiymət konyunkturasından asılılığını gücləndirmişdir. Bu halda qarşıda duran əsas məsələ əldə edilən neft gəlirlərinin qeyri-neft sahəsinin inkişafına, ümumən iqtisadiyyatın elmi-texniki səviyyəsinin artırılmasına istiqamətləndirilməsi çox vacib sayılmalıdır.

Təhlil onu göstərir ki, milli iqtisadi inkişaf strategiyanı formalaşdırarkən ən başlıca məsələ prioritetlərin düzgün seçilməsidir. Bir çox tədqiqatçılar maliyyə xidmətləri sahəsinin, başqaları sənayeni və müasir və yaxud insan kapitalının inkişafının təmin olunmasını və başqaları turizmin, nəqliyyat kommunikasiyası sahəsinin üstün inkişafını və sairənin vacib hesab edirlər. Bir çox bu hallarda əsas kriteriyə kimi dünya iqtisadiyyatında meydana çıxan mütərəqqi tendensiyalara

uyğunlaşmağı təklif edirlər. Göstərilən yolların əhəmiyyətini azaltmadan qeyd etmək olar ki, Bizim fikrimizcə perspektiv imkanları dəyərləndirilərkən əsas kriteriyə davamlı inkişaf prizmasından bunların Respublikamızın dinamik və balanslı inkişafını təmin etmək qabiliyyəti əsas götürülməlidir. Xüsusi qeyd etmək vacibdir ki, balanslı inkişafı təmin etmək üçün ölkədə yerinə yetirilən maliyyə-büdcə, kredit, vergi siyasəti və inzibati-iqtisadi vasitələr məhz bu məqsədin yerinə yetirilməsinə xidmət etməlidir. Lakin, buna baxmayaraq, o da həqiqətdir ki, Azərbaycanda xammal-ixrac yönümlü inkişafının imkanlarını nəzərə almadan təkcə innovasiyalı inkişafa tam istiqamət götürülməsi iqtisadi inkişafda qeyri-balanslığa səbəb ola bilər. Belə ki, mövcud reallıqları nəzərə alaraq respublikamızda iqtisadi inkişafın bütün imkanlarını uzlaşdırmaqla dinamik inkişafa çatmaq mümkündür. Beynəlxalq təcrübəni onu göstərir ki, bu halda iqtisadiyyatda mövcud olan ziddiyyətlərin dəyərləndirilməsi çox zərurdir.(29)

XXI əsrin əvvəlində resurs məsələsi, maliyyə böhranı iqtisadi inkişafda qeyri-iqtisadi amillərin rolunun çoxalması, iqtisadi artım məsələsinin dəyişən şəraitə və tələbə uyğun şəkildə araşdırılmasına marağı yeni və müasirdən kəskin artırdı. Bu isə öz növbəsində tədqiqatdan alınan nəticələrin dövlətin iqtisadi strategiyasında tapmasını obyektiv vacib bir hala çevirdi. Bu halda qarşıya çıxan əsas məsələ enerji daşıyıcılarına qiymətin kəskin yüksəldiyi bir şəraitdə bütövlükdə milli iqtisadiyyatın iqtisadi artımın və iqtisadi inkişafının keyfiyyətinin təmin olunması ilə əlaqəlidir.

Tam şəkildə məlumdur ki, 1973-1974, 1979-1981 –ci illərdə beynəlxalq-dünya aləmdə enerji daşıyıcılara qiymətin mövcud səviyyəsinin bir neçə dəfə yüksəlməsinin nəticəsi olaraq sonradan iqtisadi artımın və iqtisadi inkişafın sürəti əksər ölkələrdə bir qədər aşağı düşmüşdü. Bunları nəzərə alaraq bu gün hal-hazırda Respublikamız elə iqtisadi siyasət realizə edilməlidir ki, əldə edilən yüksək neft gəlirləri elə bir iqtisadi və intellektual potensiala çevrilsin ki, o perspektivdə Respublikamızın davamlı iqtisadi inkişafına müyəssər olmağa imkan versin.

Bu nöqteyi-nəzərdən yaxın gələcəkdə respublikamızda qeyri-neft sahəsi daxilində emal sənaye sahələrinin sürətli inkişafının təmin olunması xüsusi ilə

əhəmiyyətlidir. Hesablamalar onu göstərir ki, istehsala daha mürəkkəb tərəqqi amillərinin tətbiq edilməsi sayəsində ilkin resursların emalının dərinləşdirilməsi sayəsində əlavə dəyəri 5-10 dəfə artırmaq olar.

Təhlil onu göstərir ki, transformasiya prosesinin ilkin mərhələsində milli iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafında Respublikamızın beynəlxalq-dünya əmtəə, kapital, xidmətlə mübadiləsinin yaxşılaşmasının başqa sözlə xarici amillər çox müsbət rol oynamışdır. Qeyd etmək olar ki, bu gün hal-hazırda ixrac amilləri sayəsində Azərbaycanda ÜDM-in 2/3 artımını təmin edilmişdir.

Qeyd edilənlər bir daha onu təsdiqləyir ki, müasir dövrdə iqtisadiyyat sahəsində milli maraqların yerinə yetirilməsinin prioritetliyi ilk növbədə onun respublikamızda davamlı inkişafın təmin olunması ilə şərtlənməlidir. Apardığımız araşdırmalar belə nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, davamlı inkişafın təmin olunması milli iqtisadiyyatın geniş təkrar istehsalın innovasiya əsasında fəaliyyətin yerinə yetirilməsini, bütün resurslardan (əmək, təbii, intellektual, maliyyə resursları və s.) Ekoloji balanslılığı gözləməklə effektiv istifadəni və milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsini və əhalinin həyat səviyyəsinin və keyfiyyətinin artırılmasını təmin etmək vacibdir. Qloballaşma şəraitində Respublika iqtisadiyyatının açıqlığının çoxalması və xüsusən də, onun yaxın vaxtlarda ümumdünya ticarət təşkilatına aid olmaq tendensiyasının davamlı inkişafın təmin olunmasının strateji məsələlərinin həlli ilk növbədə bunların iqtisadi təhlükəsizlik prizmasından qiymətləndirilməsini tələb edir. Bu nöqteyi-nəzərdən iqtisadiyyat sahəsində milli maraqların yerinə yetirilməsi hər şeydən qabaq Azərbaycanda geniş təkrar istehsalın mövcud reallıqlar və dünya iqtisadiyyatında meydana çıxan mütərəqqi tendensiylər nəzərə alınmaqla iqtisadi inkişafın innovasiya modellərinə keçidi təmin etmək üçün vacib iqtisadi, təşkilati, texniki tədbirlərin yerinə yetirilməsini, uyğun olaraq dövlətin iqtisadi siyasətində aşağıda sadalananların:

- Azərbaycanda iqtisadiyyat sahəsində milli maraqların yerinə yetirilməsinin çox əsas istiqaməti ölkədə kiçik, orta və iri sahibkarlığın çuğlaşaraq vahid texniki-texnoloji ardıcılıq sistemində fəaliyyət göstərilməsi ilə əlaqəli iqtisadi siyasətin yaradılması milli iqtisadiyyatın innovasiya və investisiya fəallığını artırmaq və

bunların əsasında əsas fondların və istehsal potensialının texniki- texnoloji səviyyəsini yüksəltmək üçün fəal gömrük, vergi və başqa stimullaşdırıcı vasitələrin geniş tətbiq olunması;

- Azərbaycanda neft strategiyasının yerinə yetirilməsinin nəticəsi olaraq formalaşan iqtisadi-təşkilati və texniki potensialın başqa sahələrin innovasiya əsasında inkişafını təmin etmək üçün vacib tədbirlərin yerinə yetirilməsini;

- mümkün qədər Respublikamızın sahib olduğu təbii, maddi resursların potensialını və istifadə olunmasını nəzərə alaraq ölkədə beynəlxalq-dünya miqyasda rəqabət qabiliyyətli istehsal sahələrinin inkişafına müyəssər olunmasını və sairə. Nəzərdə tutulmasını tələb edir.

O da bir həqiqətdir ki, sosial sahədə milli maraqları effektiv reallaşdırmadan milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafına çatmaq qeyri-mümkündür. Belə ki, iqtisadi inkişafda əhalinin maraqlarının təmin edilməməsi müəyyən dövrdən sonra iqtisadi inkişafda əhalinin marağının azalmasına gətirib çıxarar ki, bu da son nəticə olaraq iqtisadi inkişafın dinamikasına və onun effektivliyinə güclü neqativ təsir göstərir. Bu nöqteyi-nəzərdən Respublikamızda sosial siyasətdə milli maraqların müəyyən edilməsi və effektiv yerinə yetirilməsi davamlı inkişafın təmin olunmasının əsas şərtinə çevrilir.

O da tam şəkildə məlumdur ki, sistemin transformasiyası və inkişafı dövrünü yaşayan ölkələrin iqtisadi inkişafını təmin edən amillərin sistemli təhlili onu göstərir ki, ilkin mərhələdə heç bir ölkə dövlətin fəal və güclü mü aidəsi olmadan milli iqtisadiyyatın effektiv fəaliyyətini həyata keçirə bilməmişdir. Belə ki, bazar sisteminə keçid şəraitində başqa sözlə yeni və müasir iqtisadi sistemin institutsional, hüquqi bazasının formalaşmadığı halda dövlətin effektiv investisiya – innovasiya strategiyası reallaşdırılması, əsaslı və əməli cəhətdən beynəlxalq-dünya miqyasda rəqabət qabiliyyətli, milli iqtisadiyyatı formalaşdırmaq mümkün olmur. Belə ki, ilkin mərhələdə ölkəni onun endiyi sistemin böhranından çıxarmaq üçün güclü makroiqtisadi stabilləşmə siyasəti realizə etmək vacibdir. Transformasiya gedişində mövcud iqtisadi potensial və bunların yerinə yetirilməsi imkanları nəzərə alınaraq milli iqtisadiyyatın prioritetləri də tədricən dəyişir.

Ən başlıcası isə bu halda milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafının stimullaşdırılmasında iqtisadi amillərə üstünlük verilməsidir. Mövcud iqtisadi ədəbiyyata istinadən apardığımız araşdırmalar bizə belə nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, müasir dövrdə Azərbaycanda davamlı inkişaf modellərinə keçid konsepsiyasının yaradılması və əsaslı və əməli cəhətdən yerinə yetirilməsi milli iqtisadiyyatın Respublikamızın ərazi hüdüdlərində fəaliyyət göstərən, özünün daxili inkişaf qanunauyğunluqlarına malik, milli təkrar istehsalı əhatə edən, iqtisadiyyatın uyğun sahə, institusional strukturu, milli dəyərləri, mentaliteti, iqtisadi təfəkkürü ilə fərqlənən, tarixi varisliyi özündə əks etdirən və başlıcası isə hər bir istənilən konkret dövrdə qloballaşan beynəlxalq aləmdə-dünyada özünün maraq və mənafeləri ilə xarakterizə edilirlənən, bütövlükdə milli iqtisadiyyatın, özü öz inkişafına uyğun zəmin, potensial yaradan mürəkkəb bir sosial – iqtisadi təsərrüfat orqanizmi kimi nəzərdən keçirilməsini tələb edir.

Bu baxımdan müasir dövrdə Azərbaycanda milli iqtisadiyyatın davamlı inkişaf modellərinə istiqamətlənməsi və uyğun iqtisadi strategiya hər şeydən qabaq iqtisadiyyatın strukturu, rəqabət qabiliyyətliliyinin təmin olunması iqtisadi artımda innovasiya amillərinin rolunun yüksəldilməsini, o cümlədən milli iqtisadiyyatın iqtisadi təhlükəsizliyinin gözlənilməsi və sairə. Məsələlərin nəzərdə tutulmasını tələb edir.

Tam şəkildə məlumdur ki, ölkədə dəyişən tələblərə uyğun sistem dəyişikliklərinin yerinə yetirilməsinin ilkin vacib şərtlərindən biri yüksək iqtisadi artım tempinin təmin olunması ilə əlaqəlidir. Araşdırmanın əvvəlki bölmələrində vurğuladığımız kimi, Respublikamızda 1998-2003, xüsusən də 2003-2008-ci illərdəki iqtisadiyyatın artım dinamikası ümumən bu dövrdə iqtisadi inkişafda əldə edilən nəailiyyətlər və yaradılan potensial müasir dövrdə iqtisadi artımın və iqtisadi inkişafın kəmiyyəti ilə bərabər onun keyfiyyətini yüksəltməyə, milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətini artırmağa, iqtisadi inkişafın diversifikasiyasını gücləndirməyə və uyğun struktur dəyişiklikləri yerinə yetirməyə şərait yaradır. Bütün bunlar öz növbəsində Respublikamızda yaxın gələcəkdə davamlı inkişafa keçid üçün uyğun zəminin meydana gəlməsinə və uyğun iqtisadi siyasəti realizə

etməyə imkan yaradacaqdır. O da aydındır ki, hər bir istənilən iqtisadi siyasətin uğuru əhəmiyyətli şəkildə həmin tədbirlərin nə dərəcədə sosial yönümlü olması ilə əlaqəlidir. Tam şəkildə məlumdur ki, Respublikamız keçidin ilkin mərhələsində daha çox liberal prinsiplərə üstünlük verdiyinə əsasən iqtisadi inkişafın artım tempi ilə sosial inkişaf arasında müəyyən ziddiyyət yarmışdır. Transformasiya prosesinin ilkin mərhələsində realizə edilən iqtisadi siyasət (neft strategiyası) özünün həddən artıq böyük əsaslı və əməli nəticələrini göstərməyə başlamışdır. Bu da son beş ildə respublikamızda sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatının yaradılması istiqamətində çox ciddi addımlar atmağa real zəmin yaratmışdır. Fikrimizcə, araşdırmanın ilkin bölməsində apardığımız araşdırmalar belə nəticəyə gəlməyə əsas vermişdir ki, Respublikamızın tədricən davamlı inkişaf modellərinə keçməsinə təmin etmək üçün respublikamızda formalaşdırılan iqtisadi siyasət aşağıda sadalananları nəzərə almalıdır:

- ölkədə əldə edilən stabil və yüksək iqtisadi artım tempi nəzərə alınaraq bu sahədə qarşıda duran strateji məqsədlər formalaşdırılmalı;

- yüksək artım tempi vacib irəliləyişlər ilə müşahidə olunmaqla Respublikamızda iqtisadi artımın və iqtisadi inkişafın yanacaq-energetika kompleksindən asılılığının aşağı salınmasına istiqamətləndirilməli;

- Azərbaycanda adam başına düşən ÜDM-in həcminə və iqtisadi və sosial inkişaf mövcud səviyyəsinə əsasən tədricən İEÖ- sırasına aid olmasını təmin etmək üçün innovasiya xarakterə malik davamlı inkişaf modellərinə keçilməsi təmin edilməli;

- son dövrlərdə Respublikamızda iqtisadi inkişafın xüsusiyyətiində müşahidə edilən müsbət tendensiyaları gücləndirməklə bunların dünya iqtisadiyyatında meydana çıxan mütərəqqi proseslərə, standartlara uyğunlaşdırmaq, qloballaşan beynəlxalq aləmdə-dünyada Respublikamızın milli maraq və mənafeələrini daha yaxşı realizə etmək üçün iqtisadi inkişafın innovasiya xüsusiyyətinin gücləndirilməsini tələb edir.

Respublikamızın qarşısında duran strateji məqsədlərin yerinə yetirilməsində iqtisadi inkişafın prioritetlərinin düzgün müəyyən edilməsi prinsipial əhəmiyyət

kəsb edir, həmçinin bu halda çalışmaq vacibdir ki, ölkədə yerinə yetirilən ümumi iqtisadi siyasət sənaye, xarici – iqtisadi, sosial – struktur innovasiya siyasəti ilə qarşılıqlı əlaqə və asılılıqda reallaşdırılsın. Beləliklə, tədqiqat gedişində apardığımız araşdırmalar davamlı inkişafın təmin olunması ilə əlaqəli dövlət stimullaşdırılmasının əsas prioritetlərini aşağıda sadalanan kimi təsnifləşdirməyə imkan vermişdir.

- dövlətin iqtisadiyyatda ki stimullaşdırıcı rolunun fəallaşdırılmasını;
- insan kapitalına yönəldilən investisiyaların kəskin yüksəldilməsi iqtisadiyyatın strukturunun dəyişən tələbə uyğun təkmilləşdirilməsi və diversifikasiyasını;
- effektiv milli innovasiya sisteminin formalaşdırılması;
- innovasiya prosesinin bütün iştirakçılarının maraqlarının balanslı yerinə yetirilməsinin təmin olunmasını;
- institusional amillərin effektivliyini artırmaq üçün uyğun şəraitin formalaşdırılması;
- sosial sahədə geniş miqyaslı milli layihələrin hazırlanması və yerinə yetirilməsinə;
- investisiya ehtiyatlarının daha perspektiv sahə və islahatların xeyrinə yeni və müasirdən bölgüsü, köhnəlmiş texnologiyaya əsaslanan istehsalata investisiya qoyuluşlarından imtina olunmasını;
- yüksək texnoloji avadanlıqların idxalını stimullaşdırmaq üçün çevik və gözəştli gömrük siyasətinin tətbiq edilməsinə və sairə.

Qeyd etmək vacibdir ki, davamlı inkişafın təmin olunmasının çox əsas şərti elm, biznesin, dövlətin effektiv qarşılıqlı əlaqəsini təmin edən milli inkişaf modellərinin yaradılmasında əsas əhəmiyyətlidir. Bütün bunlarla bərabər yuxarıda bu qeyd edilən yolların effektiv yerinə yetirilməsinə dövlət özünün iqtisadi siyasətində yaxın gələcəkdə iqtisadi artımın və iqtisadi inkişafın dinamikasına neqativ təsir göstərə bilən amillər də iqtisadi strategiyada xüsusi nəzərə alınmalıdır.

Qeyd etmək olar ki, müasir dövrdə davamlı iqtisadi inkişafın təmin olunması dövlətin sosial – iqtisadi funksiyasının yerinə yetirilməsinin başlıca məqsədinə

çevrilir, həmçinin bu halda son nəticə olaraq o halda strateji nöqteyi-nəzərdən vacibi nəticə əldə etmək olar ki, cari məsələlər həll edilərkən perspektiv inkişaf üçün uyğun zəminin yaradılması nəzərdən qaçırılmasın. Bu nöqteyi-nəzərdən Azərbaycanda davamlı inkişafın təmin olunmasının iqtisadi artımın və iqtisadi inkişafın dinamikası nöqteyi-nəzərindən təhlili aşağıda sadalananların nəzərdə tutulmasını tələb edir:

- iqtisadi artımın və iqtisadi inkişafın çox yüksək sürəti heç də bütün bu hallarda effektiv inkişaf kimi dəyərləndirilə bilməz. Bunun üçün iqtisadi artımı təmin edən amillər sistemli təhlil edilərək nəticə çıxarılmalıdır;

- xüsusən də, struktur və qiymət amillərinin iqtisadi artımın və iqtisadi inkişafın dinamikasına təsiri müəyyənləşdirilməli;

- iqtisadi artımı estensiv – intensiv – innovasiya amilləri nöqteyi-nəzərindən keyfiyyətə dəyərləndirilərək nəticə çıxarmalı;

- ölkədə əldə edilən iqtisadi artımın və iqtisadi inkişafın davamlı inkişafın tələblərinə nə dərəcədə cavab verməsi dəyərləndirilməlidir.

Məlum olduğu kimi, qloballaşma şəraitində iqtisadi artımın və iqtisadi inkişafın dövlət tərəfindən tənzimlənməsi imkanları bir çox bu hallarda məhdudlaşır. Belə ki, milli iqtisadiyyatın ümumdünya ticarət təşkilatının prinsiplərinə uyğun fəaliyyəti ölkə iqtisadiyyatının sistemə çevrilməsinə gətirib çıxarır ki, bu da son nəticə olaraq milli iqtisadiyyatların inkişafında və idarə edilməmində beynəlxalq-dünya amillərin rolunu kəskin artırır.

Respublikamızın dünya iqtisadiyyatına integrasiyasının güclənməsi uyğun olaraq idxal – ixrac axınının miqrasiyalarının çoxalması son nəticə olaraq milli innovasiya sistemini beynəlxalq-dünya innovasiya standartlarına uyğun gəlməsi obyektiv zərurətə çevirir. Belə bir şəraitdə milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafının təmin olunması artıq ancaq Respublikamızın öz daxili məsələsi olmayıb ümumbəşəri bir məsələyə çevirir.

O da aydındır ki, yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulan hər bir istənilən iqtisadi strategiya uyğun təbii əmək, investisiya və institusional bazanın olmasını tələb edir. Belə ki, son nəticə olaraq bu amillərin balansı və bunlardan istifadə səviyyəsi

iqtisadi artımı sürətləndirən və ya məhdudlaşdıran amil rolunu oynaya bilər. Bununla yanaşı mövcud potensialın effektiv reallaşdırma səviyyəsi iqtisadi sistemin təkmilliyindən və milli innovasiya sisteminin effektivliyindən də çox asılı olur.

Beynəlxalq təcrübəni onu göstərir ki, ölkədə davamlı inkişafın təmin olunmasının ən vacib ilkin və zəruri şərtlərindən biri də bir çox müxtəlif səviyyəli və istiqamətli davamlı inkişaf proqramlarının və başqa normativ-hüquqi sənədlərin elmi əsaslarla söykənmə səviyyəsidir. Qeyd etmək vacibdir ki, bu məqsədlə son beş ildə Azərbaycanda çox ciddi davamlı inkişaf proqramları qəbul edilmiş və uyğun iqtisadi strategiya işlənib hazırlanmışdır. O da aydındır ki, bu proqramlar bunların yerinə yetirilməsi gedişində dəqiqləşdirilir və beynəlxalq aləmdə-dünyada meydana çıxan proseslər nəzərə alınmaqla təkmilləşdirilir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Azərbaycan müstəqil dövlətə çevrildikdən sonra Respublikamızın sahib olduğu resurslar balansı, bunlardan istifadə səviyyəsi nəzərə alınaraq onun resurs üstünlüklərindən optimal və effektiv istifadəyə şərait yaradan iqtisadi strategiyaların yaradılması və yerinə yetirilməsi xüsusi əhəmiyyətli oldu. Belə ki, milli iqtisadiyyatın iqtisadi və o cümlədən təbii iqtisadi və o cümlədən təbii resurs potensialı Respublikamızın qarşısında duran iqtisadi və sosial məqsədlərin realizə edilməsinin əsas obyektiv amili və əsas şərtinə çevrildi.

- hər bir istənilən ölkədə təbii ehtiyatların, xüsusən də karbohidrogen resurslarının zənginliyi bir çox bu hallarda yeni və müasir formalaşan və inkişaf edən milli iqtisadiyyatlar üçün daha çox ilkin potensial və start kapitalı rolunu oynayır. İEO-in iqtisadi artımın və iqtisadi inkişafının amillər sahəsində təhlili onu göstərir ki, son dövrlərdə ETT-nin təsiri altında bu ölkələrdə iqtisadi artımda təbii resurs amillərinin rolu son dövrlərdə bir qədər aşağı düşmüşdür. Bununla bərabər, uyğun milli iqtisadiyyatın ümumi potensialının həcminə və keyfiyyətinə, təbii-xammal resursları ilə bərabər əmək resursları ölkədə mövcud olan, intellektual potensial, maliyyə potensialı, iqtisadiyyatın optimal sahə, ərazi, təkrar istehsal strukturu, son olaraq milli mentalitetlə şərtlənən amillər də güclü təsir onu göstərir.

- Təhlil onu göstərir ki, bütövlükdə Respublikamızın məcmu resurs potensiallarını müəyyənləşdirən konkret yolların normal, ahəngdar və effektiv təkrar-istehsal prosesinin yerinə yetirilməsi hər şeydən qabaq iqtisadi və sosial proseslərin gəlirlərin yaradılması və paylanması effektiv dövlət tənzimlənməsi sisteminin yaradılması və yerinə yetirilməsini tələb edir. Bu nöqteyi-nəzərdən müasir dövrdə dövlət tənzimlənməsi vasitəsilə milli iqtisadiyyatın iqtisadi və o cümlədən təbii iqtisadi və o cümlədən təbii resurs potensialının yaradılması inkişafı və onun effektiv yerinə yetirilməsinə əlverişli şərait yaratmaqdan bir ölkədə davamlı iqtisadi inkişafa müyəssər olunması qeyri-mümkündür.

- Alınan nəticələrin qiymətləndirilməsi aşağıda sadalanan nəticəyə gəlməyə imkan vermişdir. Neft istehsalının azalması ilə bağlı ÜDM-də neft sahəsindən

azalan hissənin doldurulması, davamlı iqtisadi artımın və iqtisadi inkişafın təmin edilməsi, bununla yanaşı uzunmüddətli dövrdə büdcənin maliyyələşmə məsələsilə üzləşməsi ehtimalının minimuma endirilməsi üçün bir çox iqtisadi, hüquqi və institutsional tədbirlərin yerinə yetirilməsini vacib hesab edirik.

- Davamlı inkişafın təmin olunması milli iqtisadiyyatın geniş təkrar istehsalın innovasiya əsasında fəaliyyətin yerinə yetirilməsini, bütün resurslardan (əmək, təbii, intellektual, maliyyə resursları və s.) Ekoloji balanslılığı gözləməklə effektiv istifadəni və milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsini və əhalinin həyat səviyyəsinin və keyfiyyətinin artırılmasını təmin etmək vacibdir.

- İqtisadiyyatın orta və uzunmüddətli inkişaf yollarını müəyyənləşdirilərək orta müddətli strategiya hazırlanmalı (yaxın 8-10 il əhatə etməklə) neft sahəsindən azalan aid olmaların qarşısını almalıdır. Bu mərhələ neft iqtisadiyyatından neftsiz iqtisadiyyata keçidin birinci – aralıq mərhələsi olmalıdır. Orta müddətli strategiyaların əsas məqsədi neftsiz iqtisadiyyata keçidi minimal itkilərlə həyata keçirmək olmalıdır. Bu məqsədlə ilk növbədə iqtisadiyyatda belə bir funksiyanı yerinə yetirə biləcək uyğun sahə və ya sahələr seçilməli (fikrimizcə, bu kənd təsərrüfatı sahəsi ola bilər) və konkret hədəfə yönəlmiş inkişaf proqramı hazırlanmalıdır. Uzunmüddətli inkişaf strategiyası isə 25-30 illik bir dövrü əhatə etməli və Respublika iqtisadiyyatının 30 il sonrakı struktur xüsusiyyətlərini və beynəlxalq-dünya iqtisadiyyatda mövqeyini konkret hədəflərlə müəyyənləşdirməyə yönəlməlidir.

- Kontr-tsiklik fiskal siyasətin yerinə yetirilməsi. Büdcə xərclərinin artım tempi xüsusən iqtisadiyyatın mövcud vəziyyətilə bilavasitə əlaqələndirilməli və sürətli artım dövründə xərclərin artım tempi azaldılmalı, əksinə, artım tempinin aşağı endiyi və məcmu tələbin daraldığı dövrdə artırılmalı və tələb dəstəklənməlidir.

- Büdcə xərclərinin artım tempi və Neft Fondundan büdcəyə vəsaitlərin köçürülməsi ilə konkret bir çərçivənin müəyyən edilməsi. Bu çərçivə hüquqi sənəd olmaqla müəyyən edilmiş zaman ərzində Neft Fondundan büdcəyə köçürmələri məhdudlaşdırmalıdır. Çərçivədə bununla yanaşı, yuxarıda qeyd edildiyi kimi büdcə

xərclərinin artım tempi üzərində konkret bir məhdudiyyətin müəyyən edilməsi vacibdir (böhran dövrləri istisna hal kimi qeyd olunmaqla).

ISTIFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi. Azərbaycan qəzeti, 15 sentyabr 2017-ci il
2. Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi.
3. Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlıq səviyyəsində istehlak mallarının istehsalına dair Strateji Yol Xəritəsi.
4. Azərbaycan Respublikasında ağır sənaye və maşınqayırmanın inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi.
5. Azərbaycan Respublikasında logistika və ticarətin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi.
6. Azərbaycan” qəzeti 17 mart 2016
7. “Azərbaycan” qəzeti 17 dekabr 2016
8. “Xalq” qəzeti 29 aprel 2018
9. “Xalq” qəzeti 05.05.2018
10. Allahverdiyev H.B., K.S. Qafarov, Ə.M. Əhmədov “Milli iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi”
11. Əhmədov M.A “Qloballaşma və milli iqtisadiyyatın formalaşması” Bakı - 2005
12. Əhmədov M.A. “Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının perspektivi üzrə strateji yol xəritəsi – davamlı inkişafa keçid konsepsiyasıdır” Bakı 2017 AMEA-nın “İqtisadiyyat” İnstitutu Elmi Xəbərlər № 1
13. Əhmədov M., A.Hüseyn “Dövlətin iqtisadi siyasəti” Bakı - 2014
14. Şəkərəliyev A.S. , Q.A. Şəkərəliyev “Azərbaycan iqtisadiyyatı: reallıqlar, perspektivlər” Bakı - 2016
15. Muradov Ə.C “Azərbaycanda post neft dövrünün İlham Əliyev startegiyası”, Heydər Əliyev “Azərbaycan: dünən, bugün və sabah” (Elmi-praktik konfransın materialları), Bakı - 2016

- 16.Kuzık B.N., V.İ. Kuşlin, Y.V. Yakovets “Proqnozlaşdırma, strateji planlaşdırma və milli proqramlaşdırma” Bakı - 2010
- 17.Hüseynov Tofiq “Azərbaycanın milli iqtisadi inkişaf modeli: nəzəriyyə və praktika”
- 18.Ziyad Səmədzadə “Çin global dünya iqtisadiyyatında”
- 19.Bazar İqtisadiyyatının dövlət tənzimlənməsi
- 20.“Milli iqtisadiyyatın problemləri” (məqalələr toplusu), 2ci buraxılış, Bakı-elm-2008
- 21.«Мировая экономика» 2-е издание, переработанное и дополненное.
- 22.Арье Л. Хиллман “Государство и экономическая политика”, возможности и ограничения управления.
- 23.Muradov Ə.C. “Azərbaycanda post neft dövrünün İlham Əliyev strategiyası” “Heydər Əliyev Azərbaycan: dünən, bu gün və sabah” (Elmi praktiki konfransın materialları) Bakı 2016
- 24.Şəkəreliyev A., Q.Şəkəreliyev “Azərbaycan iqtisadiyyatı: reallıqlar və perspektivlər” Bakı 2016
- 25.Ataşiyev M., Süleymanov Q. “İnnovasiya menecmenti”, Bakı: 2004, səh. 324
- 26.Aslanzadə I.A. “Investisiya layihələrinin təşkili və idarə olunması”, Bakı: 2000, səh. 183
- 27.Aslanzadə I.A. “İnnovasiyanın idarə edilməsi”, Bakı: 1997, səh. 149
- 28.Axundov M.Ə. Strateji idarəetmə. Bakı, “Ağrıdağ”, 2001.
- 29.Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin illik hesabatı. Bakı: 2010
- 30.Azərbaycan Respublikasında Allahverdiyev H.B., Məmmədov Z.T. Investisiya proseslərinin tənzimlənməsi. Bakı: ADIU nəşriyyatı, 2003, 284 s.
- 31.Əliyev A.Ə., Şəkəreliyev A.Ş. Bazar iqtisadiyyatına keçid: dövlətin iqtisadi siyasəti. Bakı: ADIU nəşriyyatı, 2002, 440 s.
- 32.Əlirzayev Ə.Q. Azərbaycanın iqtisadi inkişafının konsepsiyası və proqramı. Bakı: Odlar Yurdu nəşriyyatı, 1999, 246 s.

- 33.Əhmədov Ə.M. Makroiqtisadi tarazlığın təhlilil. Bakı: İqtisad İnstitutu nəşriyyatı, 1995, 124 s.
- 34.Nadirov A.A. Müstəqil Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf məsələləri. Bakı: Elm, 2001, 534 s.
- 35.Paşayev T. “İnvestisiya və müasir dövrdə Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafında onun rolu”, Bakı: 2001, səh. 174
- 36.“Patent haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı, 1997
- 37.Səfərov R. “Azərbaycanda yeni texnologiyaların tətbiqi sahəsində innovasiya fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi mexanizmləri” , Bakı: 2007, səh. 228
- 38.Sadiqov K.F. Milli iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin konseptual əsasları. Bakı: Azərneşr, 1999, 72 s.
- 39.“Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 1996
- 40.Hüseynov T.Ə. Sənayenin iqtisadiyyatı. Bakı: 2000, 583 s.
- 41.Hacızadə E.M. Neftqazçıxarma kompleksinin iqtisadi inkişaf modeli. Bakı: Elm, 2002, 471 s.
- 42.Cəbiyev R.M. Azərbaycanda bazar infrastrukturunun formalaşması və inkişafı. Bakı: 2000, 234 s.
- 43.Şahbazov K.A., Məmmədov M.H., Həsənov H.S. «Menecment», Bakı: 2005, səh. 165
- 44.Anikonov N.B., Bobkov A.Q. Innovaüii v sisteme gkonomiçeskoqo razvitiə // Innovaüii. 2004, №4
- 45.Anisimov Ö.P., Curavlev Ö.V., Artemenko V.P. Osvoenie produktovix innovaüiy. Voronec: Qos. texnol. Akademiyə, 2003
- 46.Barınvoy A.V. i dr. «Innovaüii». M.: Delo, 2007, 196 s.
- 47.Balabanov I.L. Innovaüionniy menedcment. Spb.: Piter, 2001, 521 c.

48. Vilenskiy P., Livişü V., Smolək S.A. Oüenka gffektivnosti investiiüonnıx proektov: teoriä i praktika. M.: DELO, 2004
49. Quseynov S.K. Gffektivnostğ strukturi promışlennoqo proizvodstva v usloviäx eqo intensivikaüii. Baku: Glm, 1997, 372 s.
50. Qranberq A.Q. «Dvicenie reqionov Rosii k innovaüionnoy gkonomie». M.: Infra, 2006, 284 s.
51. Qolub A., Strukova E. Gkonomika prirodıx resursov. M.: Aspekt-Pres, 1998, 468 s.
52. Qonçarenko L.P. Innovaüionnaə politika. M.: KNORUS, 2009., 352 s.
53. Santo B. Innovaüiä kak sredstvo gkomiçeskoqo razvitiä. M.: Proqress, 2000
54. Evdokimova T.Q. i dr. «Innovaüionniy menedcment». M: Infra, 2005, 426 s.
55. Ivanova N.I. Naüionalğnie innovaüionnie sistemı. M.: Nauka, 2002, 375 c.
56. www.economy.gov.az
57. www.e-qanun.az
58. www.economy.gov.az
59. www.un-az.org
60. www.azstat.org
61. www.science.az
62. www.nba.az